

के इमे ? इमे ज्ञानुनी ।

के इमे ? लोचने इमे ।

लोचने उन्मीलय । हस्तौ प्रक्षालय । दन्तान्
मार्जय । मुखं धावस्व । केशान् प्रमाधय । भानुं पश्य
प्रणम च । उपवनं गच्छ । पुष्पाणि गृहाण । गन्धं
जिघ्र, फलमास्वादय । स्वच्छं जलं पिब । पाठं शृणु ।

टिप्पणी—अध्यापकविषयस्ये ततोरेकज्ञानाद्यमानि स्वदात्र न पृच्छे-
द्वोचयेच ।

अध्यापकदात्रान् शिक्षयेद् यत् संस्कृतभाषायां श्रोणि वचनानि
भवन्ति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्विषययोर्द्विवचने रूपानि समानानि स्युः ।

ईदृशान् वचनान् पृच्छेद् येषु शिक्षायाः सर्वनाम्नश्च द्विवचनमप्युक्तमभवत्,
न तु क्रियायाः ।

पञ्चमः पाठः ।

किमिदम् ? चक्षुरिदं, मुखमिदम्, श्रोत्रमिदम् ।

इयं का ? इयम् नासिका, इयं जिह्वा, इयं हनुः ।

इमौ कौ ? इमौ चरणौ, इमौ बाहू ।

शिरसा नमः शिरसा नमामि ।

नामिकया जिघ्र नामिकया जिघ्रामि ।

मुखेन खाद
दन्तैश्चर्वय
जिह्वया स्वादय
गलेन निगिल
हस्ताभ्यां गृहाण
पद्भ्यां चल

मुखेन खादामि ।
दन्तैश्चर्वयामि ।
जिह्वया स्वादयामि ।
गलेन निगिलामि ।
हस्ताभ्यां गृह्णामि ।
पद्भ्यां चलामि ।

टिप्पणी—अध्यापक एवमुक्ताम् प्रश्नान् दृष्ट्वेष्टेष्टामुक्तावाचयेत्
शृंगीषादिभिर्भक्ष्यैः प्रयाणामपि वचनानां रूपाणि त्रिष्वपि चित्रेषु प्रयुक्तानि
भवयुः ।

पष्ठः पाठः ।

द्यात्रयोः संलापः ।

प्रथमश्छात्रः—करत्वम् ?

द्वितीयश्छात्रः—अहम् द्यातः ।

प्र०—किन्नामासि ? ।

द्वि०—देवदत्तनामाहम् ।

प्र०—किम्पठसि ? ।

द्वि०—संस्कृतभाषाम् पठामि ।

Printed and published by K. Mitra at The Indian Press, 141,
Allahabad

समर्पणम् ।

तत्रभवतामिह्नुतिगुणैः संस्कृतार्थापकानां करकमनसु पुष्पक-
मिदं मादः समर्प्यते । यतोऽस्य पुष्पकस्य साफल्यं भवतामंवा-
धानम् ।

नवीनरीत्या निरित्तमं ननु । यद्यपि परम्परागता शिक्षणरीत्या
अरीषोपयोगिनो सुरोभना च, तथापि सा तस्यैव विद्यार्थिन
कृतेऽस्ति य. केवलमेकमात्रस्य संस्कृतस्यैव पठने निरताऽस्ति ।
किन्वाधुनिकस्कूलविद्यार्थिनामितराण्यपि शतशः कार्याणि कर्त-
व्यानि भवन्तीति यमिदं प्रारम्भिकपुस्तकं यथाशक्ति मरण-
मनादरे च जीवितभाषया कृतवन्तः स्मः ।

यानको यथा मातापित्रादिलोकमुत्तराच्छ्राव आह हिन्दी-
भाषायाः सदृशः शब्दान् शिक्षते, तच्छब्दसमुदायद्वारां च स्वकीयं
मनोभावं प्रकटयितुं समर्थो भवति, किन्तु तदानीं तेन हिन्दोव्या-
करणस्य नामापि न श्रुतं भवति ; हिन्दोशब्दानां माधुत्वमसाधुत्वं
बेत्यजानन्नपि ततः पूर्वमेव स स्वमातृभाषया हिन्द्या भाषणं
पठनं निस्तर्न चाशङ्कत । अनन्तरममावभ्यासद्वारा साक्षरसमा-
धयश्च यान, पुष्पकादलोकनान्, स्वाष्टीः सुधारितवान् । तथैव
भवन्तः संस्कृतभाषां पाठयंत्युरिति यथामात्रात्मदे ।

यदि व्याकरणस्यावश्यकता कुत्रापि सायेत, तर्हि तज्ज
भवन्तः सुसमीचीनतया सरलतया व्याख्यया तामावश्यकतां पूर
यितुमर्हन्ति । अत्र तु व्याकरणं संस्कृतभाषाज्ञानोपार्जनस्य साधन
मात्रमेवापेक्ष्यते, न तु शुष्कव्याकरणार्थं ।

व्याकरणमन्वन्धिना ये विषयाः पुस्तकान्ते लिखितास्ते तु
सम्बन्धकं पठनीयाः ।

कस्यापि विषयस्य यदा भवन्तः व्याख्यां कुर्यान्न, तदा
संस्कृत-भाषार्थं भवद्भिर्नहि भाषान्तरेण कर्तव्या । एवमनुष्ठिते
भ्रष्टच्छिद्यः क्रमशः सर्वा भवदुक्तिमवगन्तुं समर्था भविष्यन्ति ।
अनया रीत्या तेषां शब्दकोषः प्रसारम्प्राप्स्यति ।

पाठानामन्ते ये प्रभा लिखिताः सन्ति ते तूदाहरणार्थाः ।
तादृशा अन्येऽपि प्रभाः स्वशुद्धिकल्पिता भवद्भिरपि रचनीयाः ।
तेषामुत्तराणि संस्कृतभाषायामेव लिख्यैर्देयानि । प्रत्येकरक्षात्रः
स्वकीयान्युत्तराणि दातुम्प्रोत्साहयितव्यम् । तेषु कंचित्प्रभा लेख-
नीयास्तेषामुत्तराणि च लेखनीयानि यतो लेखनेऽपि बालानाम-
भ्यासो भवेत् । यदा विद्यार्थिनोऽशुद्धोः कुर्यान्ति तदैव तासां
कारणं सशोधनं च देयं, विद्यार्थिभिश्च सशुद्धरूपमुच्चरितव्यम् ।
पूर्वाभ्यासा प्रभा नियतपरीक्षायां कदापि न प्रष्टव्या, अन्यथा
परीक्षार्थकत्वं स्यात् । किं बहुना वित्तम् ।

विषय-सूची ।

संख्या	पाठः	पृष्ठम
१	प्रथमः पाठः	१
२	द्वितीयः पाठः	२
३	तृतीयः पाठः	३
४	चतुर्थः पाठः	४
५	पञ्चमः पाठः	५
६	छात्रयोः मन्त्राः	६
७	व्याख्यानम्	७
८	आग्रहः	८
९	सुमन्तविः	९
१०	कुम्भकाः	१०
११	मिष्टः	११
१२	विशालिका	१२
१३	होमः	१३
१४	कृषः	१४
१५	सूर्यभन्तः	१५
१६	सामयः	१६

संख्या	वाक्यः	पृष्ठम्
१७	पद्मस्तवः	३२
१८	गौः	३४
१९	अश्वः	३६
२०	लौहः	३८
२१	प्रभातम्	३९
२२	राजदम्पती	४०
२३	युवराजः	४४
२४	गङ्गा भागीरथी	४६

व्याकरणम् ।

१	वर्णममाम्नाय	५०
२	सोदाहरणः स्वरमन्धि	५२
३	सोदाहरणो व्यञ्जनमन्धिः	५४
४	सोदाहरणो विमर्गमन्धि	६१
५	पुंलिङ्गशब्दरूपाणि	६४
६	स्त्रीलिङ्गशब्दरूपाणि	७०
७	नपुंसकलिङ्गशब्दरूपाणि	७३
८	सर्वनामशब्दरूपाणि	७७
९	परस्मैपदिनां धातवः	८४
१०	आत्मनेपदिनां धातवः	८५

प्रथमः पाठः ।

वद वदामि ।

पठ पठामि ।

लिख लिखामि ।

चल चलामि ।

तिष्ठ तिष्ठामि ।

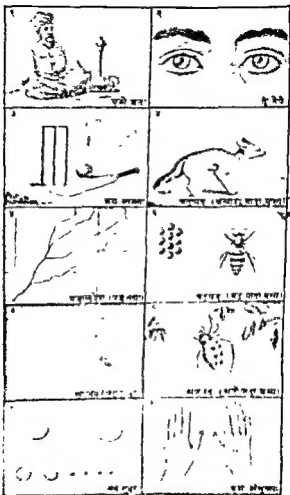
वचनं वद वचनं वदामि ।

पुस्तकं पठ पुस्तकं पठामि ।

पत्रं लिख पत्रं लिखामि ।

गृहं चल गृहञ्चलामि ।

अत्र तिष्ठ अत्र तिष्ठामि ।

द्वितीयः पाठः ।

गणां जानासि ? जानामि ।

गणय गणयामि, शृणु ।

एकं, द्वे, त्रीणि, चत्वारि, पञ्च, षट्,

सप्त, अष्ट, नव, दश ।

कम् ? इदम् एकम् फलम् ।

क ? इमे द्वे नेत्रे ।

न कानि ? इमानि त्रीणि पुस्तकानि ।

न कानि ? इमानि चत्वारि पुष्पाणि ।

न कानि ? इमानि पञ्च पत्राणि ।

क ? इमे षट् पुरुषाः ।

क ? इमे सप्त बालकाः ।

काः ? इमा अष्ट स्त्रियः ।

काः ? इमाः नव बालिकाः ।

न कानि ? इमानि दश आम्नाणि ।

१—अध्यापकस्यात्रात् शिक्षयेद्यन्तकृतभाषायां त्रीणि त्रिङ्गानि
इदं गणम् प्रश्नात् शृण्वेत्, वेत्तामुत्तरवाक्येन प्रत्यावाप्त्यपि
पाठि प्रयुक्तानि भवेयुः ॥

तृतीयः पाठः ।

इदं किम् ?	पुस्तकम् इदम् ।
इयं का ?	इयं लेखनी ।
अयं कः ?	अयं पट्टः ।
पुस्तकम् आनय	पुस्तकं आनयामि ।
पत्रं पठ	पत्रं पठामि ।
विरम	विरमामि ।
पत्रं गृह्णाण	पत्रं गृह्णामि ।
लेखनीं नय	लेखनीं नयामि ।
पट्टम् पश्य	पट्टं पश्यामि ।

टिप्पणी—प्रथमा ईदम्। प्रथमं येन अवाच्यमसि लिङ्गम्। द्वितीयाया
विशेषोक्तव्यमप्युक्तमस्ति ।

चतुर्थः पाठः ।

किमिदम् ?	ममकिमिदम् ।
को इमौ ?	हमौ इमौ ।
कः इमे ?	केसा इमे ।
कः इमे ?	दन्ता इमे ।

कर्मः
 मायिका
 धर्मः
 दुर्गा
 कर्म
 मन्त्र

महाराज ।

देवाः शिवः
 धर्मः
 कर्म
 धर्मः
 कर्म

के इमे ? इमे जानुनी ।

के इमे ? लोचने इमे ।

लोचने उन्मीलय । हस्तौ प्रक्षालय । दन्तान्
मार्जय । मुखं धावस्य । केशान् प्रमाधय । भानुं पर्य
प्रणम च । उपवनं गच्छ । पुष्पाणि गृहाण । गन्धं
जिघ्र, फलमास्वादय । स्वच्छं जलं पिब । पाठं शृणु ।

* टिप्पणी—अध्यावहरिवप्रस्ये शरीरेऽज्ञावाज्ञामानि स्वदात्र न दृष्टे
होषयेय ।

अध्यावहरिदात्रान् शिञ्जयेद् यन् संस्कृतभाषायां श्रीणि वचनानि
भवन्ति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्विभक्त्योर्द्विवचने रूपानि समानानि एव ।

इदानीं वचनान् दृष्ट्वेद् वेपुः संज्ञायाः सर्वनाम्नश्च द्विवचनप्रपुन्यमवन्,
न तु क्रियायाः ।

एकवचनः पाठः ।

किमिदम् ? चक्षुरिदं, मुखमिदम्, श्रोत्रमिदम् ।
इयं का ? इयम् नासिका, इयं जिह्वा, इय हनुः ।
इमौ कौ ? इमौ चरणौ, इमौ बाहू ।

शिरसा नम शिरसा नमामि ।

नासिकया जिघ्र नासिकया जिघ्रामि ।

मुखेन खाद	मुखेन खादामि ।
दन्तैश्चर्वय	दन्तैश्चर्वयामि ।
जिह्वया स्वादय	जिह्वया स्वादयामि ।
गलेन निगिल	गलेन निगिलामि ।
हस्ताभ्यां गृहाण	हस्ताभ्यां गृह्णामि ।
पद्भ्यां चल	पद्भ्यां चलामि ।

टिप्पणी—सप्रावृद्ध एवमृणान् प्रभान् दृष्ट्वेवेकमुत्ताकारेण
नृतीकाविभक्तेः शयःशायमपि कथनात् कृपादि विषयि किङ्कु प्रयुक्तानि
भवन्ति ।

पष्ठः पाठः ।

छात्रयोः संलापः ।

प्रथमश्छात्रः—कृत्वम् ?

द्वितीयश्छात्रः—अहम् छात्रः ।

प्र०—किन्नामासि ? ।

द्वि०—देवदत्तनामाहम् ।

प्र०—किम्पठसि ? ।

द्वि०—संस्कृतभाषाम् पठामि ।

प्र०—कुत्र गच्छसि ? ।

द्वि०—पाठशालां गच्छामि ।

पुनर्द्वितीयः—भवान् कः ? ।

प्र०—अहमपि विद्यार्थी ।

द्वितीयः—कुत आगतः ?

प्र०—स्वगृहात् ।

द्वितीयः—क ते गृहम् ?

प्र०—घर्मपुरे ।

द्वि०—कस्मै प्रयोजनायात्वागतः ? ।

प्र०—पठनाय ।

द्वि०—किं किं पठितं भवता ?

प्र०—हिन्दी, गणितं, इतिहासं, भूगोलं च पठित-
वानस्मि ।

द्वि०—पुनरिदानीं किं पठिष्यति भवान् ?

प्र०—आइन्लभापाम् ।

द्वि०—कुत्र पठिष्यसि ?

प्र०—अतत्पहार्डस्कूले पठिष्यामि ।

हे०—कुत्र रथास्यसि ?

प्र०—द्यात्रालये ग्यास्यामि ।

हि०—स मुख्याच्यापकस्थाधिकारेऽस्ति तेन मिलित-
व्यम् ।

प्र०—यं सखे मिलिष्यामि ।

हि०—मित्र ! त्वमपि गच्छ , अहमपि गच्छामि ,
यतोऽतिकालो जातः , अतियर्तते च पठनवेला ।

टि०—अध्यापकः सभायां विमर्शनायैकवक्त्ररूपाणि शिष्यवृन्दम् । तत्र
इवंधूताम् प्रभां पृथक्प्रत्युपस्थितिविमर्शनायैकवक्त्ररूपाणि वक्ता-
शब्देन प्रयुक्तान् शिष्यवृन्दः ॥

तस्याः पञ्चापि पुत्रा आगत्य मातुश्चरणावचन्दन्त ।
 श्रवणीच्च सा । “साधो ! पश्य पञ्चापि मम
 रत्नानि ।” ततस्तानवलोक्य सोऽतुष्यत् [निःसन्देहं
 सुसन्ततिः सर्वरत्नेभ्य उत्तमा] ।

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि ।

एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणा अपि ।

टि०—अध्यापकस्याप्यात् छद्मकाररूपाणि सिद्धयेत् । प्रस्तावैव
 भूमात् कुर्यात् येषामुत्तरभाष्येषु छद्मकारस्यैव क्रिया प्रयुक्ता भवेत् ।

दशमः पाठः ।

कुम्भकारः ।

कुम्भकारो भूमौ तिष्ठति, स दण्डेन चक्रं भ्राम-
 यति । अतस्तद्वमति । तस्य पार्श्वे मृद्राशिस्तिष्ठति
 स हस्ताभ्यां मृदमादाय चक्रे धरति । तया मृत्ति-
 कया घटशरावादीनि भाण्डानि रचयति । ततः
 सूत्रेण लिप्त्वा भ्रमतश्चक्रादवतारयति । तानि

घर्मे शोषयति । शुष्काणि च तानि पवने स्थापयति ।
पर्याप्तमिन्धनं च ददाति । तत्राग्निं प्रक्षिपति । ततः
पवनस्योर्ध्वभागम्पट्टेन लिम्पति । ततोऽग्नितापेन
तानि भाण्डानि पक्तां यान्ति । ग्रीष्मे मृद्धटे जलं
शीतलं जायते । केचन कुलालाः क्रीडनकान्यपि
निर्मान्ति । लक्ष्मणपुरे तानि शोभनानि भवन्ति ।

यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।

एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥

टि०—अध्यापकब्रह्मणान् एतादृशान् शरणां वृण्वेत्—

१ कस्य वायुनः कुम्भकारो भाण्डानि रचयति ?

२ केन साधनम् ?

३ न कस्मै प्रयोजनाय पवनं भाण्डानि रचयति ?

४ कुर्वाणकानि कुत्र निर्मीयन्ते ?

पुनराध्यापकं कृत्वा न, चर्कं, दण्डं, पदार्थिकं च दर्शयित्वा वाटकात्
वाचयत्, एतादृशान् शरणां वृण्वेत् ॥

सिंहः ।

भारतवर्षेऽपि क्वचिन् क्वचिन् सिंहा उपलभ्यन्ते । साम्प्रतमपि काठियावार-देशे यत्र तत्र कान्तारेषु सिंहाः सन्ति । ते मृगान् व्यापाद्य भक्षयन्ति । रात्रावेव चाखेटं ते कुर्वते । अन्येऽपि पशवो बलीयांसो^० भवन्ति, किन्तु सर्वेषां चतुष्पदानां मध्ये सिंहो बलिष्ठः^० । अतः स मृगैन्द्र इत्युच्यते । कदापि युष्माभिः सिंहनादः श्रुतः^१ । नहि श्रुतः । गजादिजन्तुनादोऽपि गर्भारतंगेऽस्ति, किन्तु सिंहनादः सर्वप्राणिनादेषु गर्भारतमो^० भवति । सिंहस्य स्कन्धदेशे केसरा भवन्ति, अतः स “केसरी” इत्युच्यते । केचन पुरुषाः केसरीणां प्रलोभ्य पञ्जरे पालयन्ति । लोकश्च तत्र कौतुकायलोकनाय गच्छति ।

† र्था से परे कोई स्वर होता “श्री” के स्थाप में आन् देर जाता है ।
जैसे रात्री + एव = रात्रावेव ॥

० अतिमायनविषयं बोधयेत् ।

सिंहो भार्जारस्य सजातीयः, अतस्तादृशा एव तस्य
गुता नखाः, पिङ्गले च नेत्रे ।

नाभिपेको न संस्कारः सिंहस्य क्रियते मृगैः ।

विक्रमार्जितराज्यस्य स्वयमेव मृगेन्द्रता ॥

टि० - अथापि उक्तमर्थमात्रेणैवोपनिषत्सु कृत्वा प्राप्तां सत्यं
बोधयेत् । इदमपि च शिवदेव उक्तं कर्मवाच्यक्रियायां निश्चयमात्रेणैव
भवति ।

अदिषाः पाठः ।

पिपीलिका ।

पिपीलिकां पश्यत । सर्वं दिनं सा
 तिष्ठति । बालस्याभिभूता न भवेत्
 सञ्चिनोति, गतः प्रातुषि शरदि च
 रम्भेऽसौ रसावडानि नीत्वा फलानि
 गति । गुप्ताभिः कदापि यीष्टं
 दद्यात् भवेत् । यतिषा सा मुदुः पतत
 गाय गतौ । अन्तरो गत्या
 भवति । सुयमणि सधैर सत्यनि मिमे
 लगत, अन्तोऽपश्यं मरुत्तमनोरथा भ
 मपदन पिपील ह्ये याति योगनाना
 यमपदन येनोपेक्षि पदमेकं न

११.—सम्यक्, प्रकृत्यापत्तौ, कृत्यापत्तौ, अज्ञानादिव बोधः

(23)

त्रयोदशः पाठः ।

कृपीवलः ।

कृपीवलः प्रातःकाले जागर्ति । बलीवर्दयोः स्कन्धे युगं निदधाति, कीलेन कीलति, ततो हलमादाय क्षेत्रं गच्छति । तत्र नक्ष्त्रा हलदण्डं युगे बध्नाति । ततः वृषभौ चालयन् फालमुखेन हलेन क्षेत्रं कर्षति । स सदैव कार्यनिरतो भवति । किन्तु चातुर्मास्ये कृपको विशेषेण कृपिकर्माणि लग्नस्तिष्ठति । क्षेत्रं कृष्ट्वा स बीजानि वपते । बीजानि तानि क्षितौ मूलन्ति, प्ररोहन्ति च । अङ्कुरितं क्षेत्रं दृष्ट्वा कृपाणः प्रसन्नो जायते । यद्यनुकूलसमयः स्यात्, तर्हि मासतयेण प्रायः शस्यानि पश्यन्ते । क्षेत्रपस्तानि लुनाति, लुनं मर्दयति, मर्दितं पबने, पुनं राशीकुम्भे । राशिं गृह्णामानयति, विक्रीर्णते च सति कार्यं । युगं पशवः ग्वादन्ति, अक्षेनैव सर्वं मनुष्या जीवन्ति ।

१ नक्षत्रयोः भूतेऽर्थे भवति ।

२ सतीनि सप्तमी—(सन्निहार्थे, काम वङ्गने पर इति हिन्दी-भाषा)

धान्यानां संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।

निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात् प्राणधारणम् ।

टि० — पाठान्तेऽप्यपकरणान् कथयेत्तत्र चित्रे यूपम् यद् यत् परप
तत्तत्स्वकीयराशैर्धनैर्वत् । विधिक्षिप्तकारस्यार्थं च स्वक्षिप्तान् बोधयेत् ।

चतुर्दशः पाठः ।

कूपः ।

अहो कीदृङ्मनोहरं दृश्यमस्य कूपस्य ! द्रष्टुमिदं
को नेष्टेत् ? अयं महाकूपः प्रतीयते । एतस्योपरि
घटमाक्रदुमरघटकोऽपि लभो दृश्यते । तत्र जल-
मानेतुमागता नव म्रियो विचन्ते । एता नवापि
कहार्यः प्रतिभान्ति । रज्ज्वा घटस्य कराटं बद्ध्वा
अरघटके तां रज्जुमन्त्रस्थाप्य एका कृपाञ्जलमुद-
श्चन्ति । तस्याः संगिन्योऽन्याग्निसम्पन्नदन्तिके वर्त-
मानाः घटानां बन्धने मोचने च माहाय्यं कुर्वन्ति ।
दक्षिणतः कूपस्य पश्य योपिनोऽवल्लोचयन्ते । ततो दृ-
ष्ट्वाञ्जलमुत्तोल्लयन्तः । हे च तयोः माहायनां दत्तः ।

अपरा त्वेका सजलं घटमुत्थापयितुं यतते । वीनं
घटश्रेणिर्दृश्यते । तत्रैकस्मिन् घटे छिद्रमजायते
तस्माज्जलं च्यवते ।

भारतवर्षे प्रायः एको हौ बहवो वा कूपाः प्रति
ग्रामं भवन्ति । बहुधा कूपजलं शीतलं मिष्टं
भवति । क्वचित् क्वचित्क्षारमपि । मरुदेशे विरलः
कूपाः श्रूयन्ते । इह देशे तु धार्मिका धनिनो ग्रामं
नगरेषु मार्गेषु च कूपिकाः कूपान् बापीश्च निर्मा-
पयन्ति । निदाघकाले प्रपांश्च स्थापयन्ति । त-
पिपासिता जना जलं पिबन्ति । निपानेषु पशवश्चा-
ग्राचामन्ति । कूपेभ्यः कूपिसिंचनमपि संपद्यते, येन कृषि-
र्बहुफला भवति ।

नितरां नीचोस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः
अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥

टिप्पणी— आप्तावकङ्क्षायां तुमर्षं च बाधयन्, प्रवृत्तिरर्थादृशा
पृच्छेद् वेपामुत्तरवाक्येषु तुमन्ना. शब्दा. प्रयुक्ता मयेषु ॥

सूर्यश्चन्द्रश्च ।

सूर्य एकोऽभि-गोलोऽस्ति । स प्रकाशमुष्णताञ्च ददाति । यदि सूर्यो न भवेत् सर्वं वस्तु तमोभूतं शीतलं च स्यात् । जीजानि न प्ररोहेयुः, सर्वश्च प्राणिवर्गः पृथिव्यां म्रियेत । मास्कगे भगवान् पृथ्वीतो बृहन्नरोऽस्ति, किन्तु लघुर्दृश्यते, यतः स त्रिगङ्गाध्राधिकन्नत्रकोटिं क्रोशार्थान् दूरंऽस्ति भूमेः ।

“रविराकाशे न भ्रमति प्रत्युत भूमिर्भ्रमति, दर्शयति च भ्रमन्तमिव भानुम्” इति नय्यमतम् । भूगोलः पूर्वस्याः पश्चिमां प्रत्यहमेकवारं परिक्रामति, इति हेतोर्दिनं रात्रिश्च भवति । यदाऽस्माकं दिनं भवति तदा पृथिव्या अन्यणार्थं रात्रिः ।

चन्द्रमा रात्रौ प्रकाशते । तस्य प्रकाशः (ज्योत्स्ना) शीतलो भवति । स सूर्य इव दीप्तिमान् नास्ति । चन्द्रः स्वकीयप्रकाशेन न प्रकाशते । स स्वप्रकाशं सूर्यतः

थादत्ते । पृथिवीतश्चन्द्रो लघुतरोऽस्ति ।
मासमेकग्रा पृथिव्याः परिक्रमणं करोति ।

खद्योतो द्योतते तावद् यावन्नोदयते शशी
उदिते तु सहस्रांशौ न खद्योतो न चन्द्रः

प्रभः—यदि कोपि विमानमाख्यं पृथ्वा वज्रा बहुलात्
गच्छेत् तर्हि कतिभिर्वर्षैः सूर्यग्राह्यपादः ?

षोडशः पाठः ।

समयः ।

पट्या पल्लैरका घटी भवति । द्वाभ्यां घटि
मेको मुहूर्तो ज्ञेयः । सार्धद्विघटिकाभ्यामेका
चतुर्विंशत्या घण्टाभिः पट्या घटीभिर्वा
भवति । सप्तभिर्दिनैः समाहो भवति । सप्ताहे
वारः, सोमवारः, मङ्गलवारः, बुधवारः, श
शुक्रवारः, शनिवारश्चेति सप्त दिनानि भ
चतुर्भिः समाहैः प्राय एको मासो ज्ञातव्यः ।
चैत्रः, वैशाखः, ज्येष्ठः, आशाढः, श्रावणः,

श्राश्विनः, कार्तिकः, मार्गः, पौषः, माघः, फाल्गुन-
श्चेति द्वादश मासाः भवन्ति । प्रतिमासं-- शुक्रः
कृष्णश्चेति द्वौ पक्षौ भवतः । द्वादशभिर्मासैरेकं
वर्षं भवति । कदापि समयं कृथा न गमयेत्, यतो
गतः समयः पुनर्न निवर्तते ।

मुहूर्तमपि जीवेत्* नरः शुक्लेन कर्मणा ।
न कल्पमपि कष्टेन लोकद्वयविरोधिना ॥

प्रभा -- १--कतिमिः चतुरेका घटी भवति ।

१--वर्षे चतुस्रो मासः स्यो नाम ।

२--मसाहं मृनीय दिने कित्ताम ।

इत्यादिवाक्यमपि प्रभाकल्पवद्वे विचार्यितः कृत्वेत् । विचार्यितेपि
सम्प्रतभापका वृत्तवेदुः ॥

अध्यायको घटीकान् विचार्यितो कृत्वेत् । समप्रभाभिविनः
प्रभात् पृथक् ॥

सप्तदशः पाठः ।

पङ्क्तवः ।

चैत्र-वैशाखौ वसन्तः । ज्येष्ठापाढौ ग्रीष्मः
श्रावणभाद्रौ वर्षा । आश्विनकार्तिकौ शरत् । मार्ग
पौषौ हेमन्तः । माघफाल्गुनौ शिशिरः ।

वसन्ते तस्यः फुल्लन्ति । ग्रीष्मे सूर्यः प्रचण्डं
भवति, जलमुष्णं जायते, दिवसा वृद्धिं गच्छन्ति
निशाः क्षीणा भवन्ति, पवनास्तप्ता वान्ति, क्षुद्रनद्यः
स्तडागाश्च शुष्यन्ति ।

वर्षासु गर्जन्तो मेघा वारीणि वर्षन्ति । सूर्याचन्द्र-
मसौ बहुधा न दृश्येते । खद्योताः प्रकाशन्ते । क्षेत्राणि
शालिभिर्हरितानि भवन्ति । केकिनः प्रसन्नाः सन्तः
केकारयं कुर्वन्ति ।

शरदि मेघा जलहीना विशदा च भवन्ति । निर्मलं
नभस्तलं श्यामलं दृश्यते । दिशः प्रसन्ना भवन्ति ।
सुखा वायव्यो वान्ति । तारागणो द्योतते । नद्यो जला-

शयाश्च सर्वे मृच्छजला भवन्ति । शैत्यं मन्दं मन्दं
प्रसरति ।

हेमन्तरिशिस्योर्हिमं वर्धते । सूर्यस्तापेन हीनो
भवति ।

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहंन वा ॥

अष्टादशः पाठः ।

गौः ।

यूयं गोष्ठ-चित्तं पश्यत । द्वे गावौ, द्वौ तर्णकौ, द्वौ च यत्सौ चित्रिताः सन्ति । गौरस्माकं मातेष्व पूज्यास्ति । यतस्तस्या दुग्धेन घृतेन च त्रयं जीवामः । तस्याः पुमपत्यैः कृपकाः कृपिं कुर्यते । कृपिफलेन लोको जीवति ।

गौश्चतुष्पदा द्विशफ' च भवति । तस्या गल-
तले गलकम्बलो भवति, यः "सारना" कथ्यते । सा
वुसं (पं) घासं च साभिलापं भुङ्क्ते । खादनकालेऽ-
ल्पचर्वितं खाद्यं निगिरति । अनन्तरं कञ्चिदुपविशति,
ततो रोमन्थायमाना' अर्धनिमीलिताक्षी सुखमास्ते ।

किन्तया क्रियते धेन्या या न सूते न दुग्धदा ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ॥

टि०—वित्रेतिमन् कति गावः विवन्तो वन्ता' कति च तर्णकाः सन्ती-
त्यप्याद्यो विचार्येन. पृष्ठेन ।

१ गौ' चतुः, द्विषाः, शूकः, गव्यः, गुग्गु, चित्रा, उष्ट' एते द्विशफः ।

२ यत्सौ चित्रिताः कतिचित्पितृभ्यः नामचतुष्टयस्य आर्जं दत्तम् ।

विंशः पाठः ।

लौहः ।

लौह आकराभिः सार्यते । मृत्तिकया प्रस्तरेण मिलितो लभ्यते । लौहः तीक्ष्णाम्बितापं दत्वा स्वर्णं क्रियते । अयञ्च इंगलैँडाख्ये देशे बाहुल्येन लभ्यते हिन्दुस्थानेपि वर्दवान्, उड़ीसा, कमाऊँ संज्ञकैः प्रान्तेष्वस्य खन्यः सन्ति ।

अस्माकं यावत् कार्यं लौहेन चलति तावत् केनाप्यपरेण धातुना न सिध्यति । लौहस्य लेखन्यः सूच्यः, छुरिकाः, कुठाराः, खनित्राणि, लवित्राणि, अस्त्र-शस्त्रादीनि चासंख्यानि साधनानि निर्मायन्ते । किम्यहुना कृपकाणामनुक्षणं विना लौहं कार्यलवोऽपि नो चलति । कृपिरेव घनं कुवेराणां रङ्गानां जीवनमस्ति । यदि लौहो न म्यान् तर्हि लोको लोकोत्तमं कष्टमनुभवेत्, इति हेतोः सर्वधातुभ्यो लौहं श्रेष्ठं वदन्ति कृतिनः ।

लौहकार ! धनैर्लौहं किं ताडयसि नापितम् ?

ईदृक्तीक्ष्णमुखाग्राणामियमेव प्रतिक्रिया ॥

टिप्पणी—अध्यापक एतादृशान् प्रश्नान् पृच्छेत् -

कस्मिंश्चान्ये किं किं वस्तु लौहनिर्मितमस्ति कस्मै प्रयोगाय च ?

प्रश्ना — लौहं कुत्र लब्धम् ? तस्य कानि कानि वस्तूनि द्रिपन्ते ?

— त्वं च ॥ प्रयोगिता ? इत्याद्यध्यापकस्यैवात्रान् पृच्छेत् ।

एकविंशः पाठः ।

प्रभातम् ।

अहो कीदृङ्मनोरमोऽयं प्रभातकालः । चन्द्रमाः
श्रमायामस्तं गच्छन्नस्ति । अस्त्यथ पूर्वस्यामुद्ग-
च्छन् वर्तते च

पक्षिणो मधुरं गायन्ति । गच्छन्ति चेतस्तत
हागन्धेषणाय । प्रभातवायुरङ्गरूपेण सुखयति
किम् । कुक्कुटास्तारस्वरेण कूजन्ति ।

समयोऽयमुत्थानस्य । इति शय्यां त्यज्योत्तिष्ठ ।
श्वरं स्मर । शौचमुखमार्जनादि कर्म कृत्वा स्नानं

कुरु सन्न्योपासनम् । चर्हिर्गच्छ । आगेग्यन्दं न
पवनं सेवस्य ।

पश्य भगवान् मानुः प्राणीमुन्ममुद्गमयन्नुद्ग
सर्वं च लोकं स्वस्वकर्मकगगाय प्रेग्यनि । अद्ग
एष एवोत्तमः कालः । इयं सम्यती वेला, अन्
मुद्गिस्वच्छा वृत्ते । यत्पद्गते तन् त्वरिन् वुद्ग
अम्यस्यते च ।

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

टि०—शालकाः प्रभालकालं वर्यवन्—इत्यादि गुरुदंष्टान् । तर्वा कथ
शृङ्गुषान्, कश्चिद्गुटि च निरसेत् ।

आर्यिः शठः ।

राजदम्पती । ८१ ।

गुरुः—भो भो विद्यार्थिनः ! अपि जानीध वयं कस्ये
मालेख्यमिति ?

छात्राः—नहि भगवन् वयं नो जानीमः ।

गुरुः—तर्हि शृणुत, सावधानतया चित्रोप

दृष्टिं च दत्त । चित्रेऽस्मिन् योयं दक्षिणतो विराजते,
 सोऽस्ति महाराजः पञ्चमो जार्जः । दाम-पार्श्वे तस्य
 राजमहिषी महारानी “मेरी” शोभते । दिल्ली-
 राज्याभिषेकसमयस्य चित्रमिदम् । अनयो राजदम्पत्यो-
 र्हृदये भारतवर्षोपरि महती कृपा वर्तते, अतएव
 सुदूरदेशात् “इङ्ग्लैण्डाख्यात्” कृपया भारतीयप्रजाम्यो
 दर्शनं दातुमिहागतवन्तौ । तदानीं भारतवर्षीयमहा-
 राजेषु राजसु प्रजासु च आनन्दरय पाराचारं नासीत् ।
 सम्राट् पञ्चम-जार्जस्य महोपकारान् वयं कदापि नो-
 विस्मरिष्यामः । यतोऽयं प्रजानां शिक्षोन्नत्यै तदापि
 बहुतरं धनं दत्तवान् । प्रजाहिताय बहूनधिकारान-
 ददाच्च, अकरोच्च पुनर्दिष्टीं राजधानीम् । साम्प्रतमे-
 तस्य प्रतिनिधिः “वार्डिसराय” महोदयस्तेतत्रैव निवासं
 करोति ।

पञ्चपञ्चाधिकाष्टादशशततमे ईशवीयेऽब्दे जून
 मामस्य तृतीयायां तिथौ महाराजस्यास्य जन्माभूत् ।
 अथभवत्ताभिषेको दिन्स्यां, एकादशोत्तरैकोनविंशतिशत-

(६३)

नमेऽब्दे दिसम्बरमासस्य द्वादश्यां तिथौ । इत्यभिपेक्ष
नमये सम्राडयमष्टवत्वारिंशद्वर्षदेशीय आसीत् ।

यस्य प्रसादे पद्मास्ते विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति श्रेष्ठे सर्वतजोमयो नृपः ॥

अष्टाविंशः पाठः ।

युवराजः ।

बालका यदिदं चित्रं पश्यथ तदेतच्चित्रमस्मिन्
युवराजस्य । सम्राट् पञ्चमजार्जोऽस्य पिता महागर्ज
“भेरी” एतस्य जननी, अयं “प्रिंस-आफ वेल्स” ई
नाम्ना-इदानीं कथ्यते । राजकुमारोऽयं यद्यप्यल्प
यस्करस्तथापि स्वामिगुणसंपन्नोस्ति । अस्य हृद
महती दया वर्तते । प्रजासु यमयं दुःखितं पश्य
तस्य दुःखनिवारणे यतते । सम्प्रति “यूरोप” दे
महद् युद्धं प्रचलति । तत्राहतानामेष सम्य
चिकित्सां कारयति । अन्येषां च वीराणां सर्वथा सु
प्रबन्धं च करोति, दर्शयति च स्वयं तत्र युद्धे व
ताम् । जगदीश्वरो रक्षत्वेन राजकुमारम् । अ
वायुप्मान् भूयात् । अमुप्यानुजावनुजा च सुखं वि
जीवन्तु । अस्य जनको जननी च आयुष्मन्तौ वि
यिनौ च भूयास्ताम् ॥

बालोऽपि नात्रमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप
महती देवता तेषां नररूपेण तिष्ठति ॥

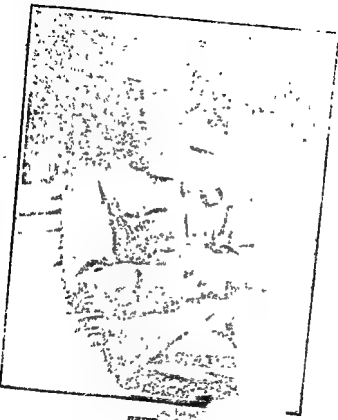

अथैर्विंशः पाठः ।

युवराजः ।

बालका यदिदं चित्रं पश्यय तदेतच्चित्रमस्म
युवराजस्य । सम्राट् पञ्चमजार्जोऽस्य पिता महान्
“मेरी” एतस्य जननी, अयं “प्रिंस-थ्याफ्र वेल्स” इति
नाम्ना-इदानीं कथ्यते । राजकुमारोऽयं यद्यप्यस्य
यस्कस्तथापि स्वामिगुणसंपन्नोस्ति । अस्य ह्य
महती दया वर्तते । प्रजासु यमयं दुःखितं पश्य
तस्य दुःखनिवारणे यतते । सम्प्रति “यूरोप” देशे
महद् युद्धं प्रचलति । तत्राहतानामेष सम्य
चिकित्सां कारयति । अन्येषां च वीराणां सर्वथा सु
प्रबन्धं च करोति, दर्शयति च स्वयं तत्र युद्धे वी
ताम् । जगदीश्वरो रक्षत्येनं राजकुमारम् । अ
वायुष्मान् भूयात् । अमुष्यानुजावनुजा च सुखं वि
जीवन्तु । अस्य जनको जननी च आयुष्मन्तौ वि
यिनौ च भूयास्ताम् ॥

बालोऽपि नात्रमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिप
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

चतुर्विंशः पाठः ।

गङ्गा भर्गीरथी ।

भारतवर्षे कोपि जनो न भवेद् येन गङ्गा नाम
श्रुतं स्यात् । इयं भगवती भार्गीरथी हिन्दुलोकस्या
परमपूज्या नदी । अस्यां नित्यं लोकः श्रद्धया भक्त
च स्नाति, किन्तु पर्वसु सुदूरदूरादप्यागत्य जन
गङ्गामवगाह्यात्मानं विगतकल्मषं मन्यते । नयति
पवित्रं गङ्गोदकं स्वस्वगृहम् । पाश्चात्योपि “डाक्क
लोको गङ्गाजले स्नानात्तस्य पानाच्च बहुलाभो भवति
स्वीकरोति ।

पर्वतगजादिमवत इयं सुरसरिदुद्भवति । य
उद्भवस्थानं संप्रति गङ्गोत्तरीनाम्ना प्रसिद्धं लोक
पर्वतेभ्यो निर्गत्य हरिद्वारे समग्रथले प्रवहति । प्रवह
च पूर्वा दिशं गच्छति । अस्यास्तटे कनखलः, ग
मुक्तेश्वरः, कर्णपुरं, प्रयागः, काशात्यादि बहूनि न
राणि ममृतान्यनग्निनानि । नतः पूर्वस्यां दि

गङ्गा संगमस्थली ।

गच्छन्ती विहारान् वंगानपि सिञ्चन्ती कलिकान्त
पूर्वेण सागरेण संगच्छते । तत्स्थानं गङ्गासागरसङ्ग
इत्युच्यते ।

हरिद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिस्थानेषु सुदुर्लभा ।

॥ इति ॥

अथ व्याकरणम् ।

—१—

व्याकरणमभ्यासं लेखनभाषणयोः शुद्धां गतिं शिक्षयति । तत्र १ वर्णविचारः, २ शब्दविचारः, ३ वाक्यविचारश्चेति त्रयो विषया भवन्ति ।

१ वर्णविचारेऽक्षराणामाकारः, उच्चारणं, उच्चारणस्थानादीनि च वर्ण्यन्ते ।

२ शब्दविचारे शब्दभेदानां तथा तेषां व्युत्पत्तेश्च वर्णनं भवति ।

३ वाक्यविचारे कारकपदमयुक्ता क्रिया वाक्यं कथ्यते, तस्यैव रचनाप्रकारो भवति ।

(१) अथ वर्गममाम्नायः (वर्गमाला) ।

ए इ उ ऋ ॠ = इत्यम्नायः । मरा, एते युगा यति
 आ इ ऊ ऋ ॠ आ, औ दीर्घम्नायः । अयः । भवन्ति ।

क ख ग घ ङ = रु रुवर्गः ।

च छ ज झ ञ = लु लवर्गः ।

ट ठ ड ढ ण - ङ टवर्गः । स्वराः

त थ द ध न = तु, तवर्गः ।

प फ ब भ म = पु, पवर्गः ।

य र ल व = अन्तम्भा ।

श ष स ह = ऊष्माण्य ।

त् ञ ज्ञ = मयुक्ताक्षराणि ।

• = विमर्ग "म्, र्", स्थाने भवति । अयोगवादी

- = अनुस्वारः "न्, म्", स्थाने भवति । स्वार-विमर्ग

स्वरात् प

ॐ = अनुनासिकम्, चन्द्रविन्दुर्वा ।

१ एकमात्रो इत्यः । द्विमात्रो दीर्घः ।
दीर्घप्लुतभेदाः परस्परं सवर्णाः । स्वयं राकन्ते

२ अर्धमात्रिकं स्वप्ननम् । स्वरसहायता

(२) वर्णोच्चारणस्थानानि ।

अ, कु, ह', विसर्गाः=कंठ्याः—कण्ठः स्थानम् ।

इ, चु, य, शाः=तालव्याः—तालु स्थानम् ।

झ, टु, र, पाः=मूर्धन्याः—मूर्धास्थानम् ।

लृ, तु, ल, साः=दन्त्याः—दन्ताः स्थानम् ।

उ, पु, =ओष्ठ्याः—ओष्ठः स्थानम् ।

ए, ऐ=कण्ठतालव्यौ—कण्ठतालुस्थानम् ।

ओ, औ=कण्ठोष्ठ्यौ—कण्ठोष्ठं स्थानम् ।

य = दन्तोष्ठ्यः—दन्तोष्ठं स्थानम् ।

ए + अ = अय,	यथा शे	+ अनम् = शयनम्
ए + आ = अया,	यथा शे	+ आते = शयान्ते
ए + इ = अयि,	यथा शे	+ इतः = शयिनः
ए + ई = अयी,	यथा शे	+ ईरन् = शयीरन्

इकारादिभ्यस्तेषु परेष्वभ्येयमेषावादेशो भवति ।

दे + अ = आय,	यथा विने	+ अकः = विनायकः
दे + आ = आया	यथा रे	+ आ = राया
दे + इ = आवि,	यथा रे	+ इ = रायि
दे + ए = आवे,	यथा रे	+ ए = राये
दे + ओ = आवो,	यथा रे	+ ओ = रायोः

अभ्येतेषु स्वरिषु परेष्वभ्येयमेषावादेशो भवति ।

ओ + अ = अय,	यथा ओ	+ अनम् = भजनम्
ओ + आ = अया,	यथा ओ	+ आ = तया
ओ + इ = अयि,	यथा ओ	+ इतः = भजिनः
ओ + ए = अये,	यथा ओ	+ ए = तये

अभ्येतेषु स्वरिषु परेष्वभ्येयमेषावादेशो भवति ।

औ + अ = आय,	यथा औ	+ अकः = पावकः
औ + आ = आया,	यथा औ	+ आ = नाया
औ + इ = आवि,	यथा औ	+ इतः = भाविनी
औ + ई = आवी,	यथा औ	+ ई = भावी

अभ्येतेषु स्वरिषु परेष्वभ्येयमेषावादेशो भवति ।

एदात्त ए + अ = ए	+ अवेदि = एवेऽवेदि
॥ ओ + अ = ओ	= मभोऽनुगृह्य

सोदाहरणो व्यञ्जनसन्धिः ।

०	वृ + क् = ग, यथा दिक् + चान्त	= दिगन्तः
१	क् + आ = गा, यथा वाक् + आटुम्बर	= वागाटुम्बरः
	अन्तेषु शब्देषु परेष्वपमेय सन्धिर्भवति ।	
०	वृ + ग = गग, यथा दिक् + गज	= दिगगजः
१	क् + घ = गघ, यथा दिक् + घन	= दिगघन
२	क् + ङ = गङ्ग, यथा दिक् + गङ्गा	= दिगङ्गा
३	क् + च = गच्, यथा दिक् + चक्र	= दिगचक्र
४	क् + छ = गछ, यथा दिक् + छद्म	= दिगछद्म
५	क् + ज = गज, यथा दिक् + जघन	= दिगजघन
६	क् + झ = गझ, यथा दिक् + झङ्ग	= दिगझङ्ग
७	क् + ढ = गढ, यथा दिक् + ढान	= दिगढान
८	क् + ढ = गढ, यथा वाक् + ढानम्	= वागढानम्
९	क् + ध = गध, यथा दिक् + धनम्	= दिगधनम्
१०	क् + न = गन, यथा दिक् + नाग	= दिगनाग, दिगनागा
११	क् + ष = गष, यथा दिक् + षण्ढम्	= दिगषण्ढम्
१२	क् + म = गम, यथा दिक् + भाग	= दिग्भाग
१३	क् + स = गस, यथा वाक् + मुक्	= वागमुक्, वाग्मुक्
१४	क् + मा = गमा, यथा वाक् + मात्रम्	= वाग्मात्रम्
१५	क् + मघ = गमघ, यथा वाक् + मघम्	= वाग्मघम्
१६	क् + च = गच, यथा दिक् + चाचम्	= दिग्चाचम्
१७	क् + र = गर, यथा दिक् + रोध	= दिग्रोधः
१८	क् + ल = गल, यथा दिक् + लोभितम्	= दिग्लोभितम्
१९	क् + व = गव, यथा दिक् + वद	= दिगवद
२०	क् + हा = गह, यथा वाक् + हाति	= वाग्हाति, हाक्हाति

पदान्त क् + ह = गह, यथा वाक् + इति = वाग्नि,
वाग्निः

११ च् + अ = ज्ञ, यथा चक्ष् + अन्त = चक्षन्

१२ च् + आ = जा, यथा चक्ष् + आदिः = चक्षादि

१३ च् + इ = जि, यथा चक्ष् + इति = जिति

अन्तेषु स्वरेषु परेष्वेवमेव सन्धिर्भवति ।

१४ च् + न = ज्ञ, इति यथा चक्ष् + नास्ति = अज्ञास्ति,
अज्ञास्ति

१५ च् + न = ज्ञ, इति यथा चक्ष् + मध्यः = अज्ञमध्यः,
अज्ञमध्यः

१६ च् + व = ज्व, यथा चक्ष् + वत् = अक्ष्वत्

१७ च् + न = ज्ञ, यथा वाक् + ना = वाग्ना

१८ ज् + न = ज्ञ, यथा वज् + नः = वज्रः

पदान्त ट् + अ = उ, यथा मधुलिट् + अयम् = मधुलिङ्गयम्

१९ ट् + आ = उा, यथा मधुलिट् + आगतः = मधुलिङ्गागतः

२० ट् + इ = डि, यथा मधुलिट् + इह = मधुलिङ्गिह

अन्तेषु स्वरेषु परेष्वेवमेव सन्धिर्भवति ।

२१ ट् + न = ड, यथा मधुलिट् + गच्छति =

मधुलिङ्गच्छति

२२ ट् + न = ड, यथा मधुलिट् + यतः = मधुलिङ्गयतः

२३ ट् + ज = ड, यथा मधुलिट् + जीवन्म =

मधुलिङ्गजीवन्म

२४ ट् + क = ड, यथा मधुलिट् + कन्कार =

मधुलिङ्गकन्कार

२५ ट् + उ = ड, यथा मधुलिट् + डयते = मधुलिङ्गडयते

२६ ट् + ण = ड, यथा मधुलिट् + षीकते = मधुलिङ्गशीकते

- पदास्तु ट् + ट् = ट्ट, यथा मधुलिट् + दास् = मधुलिट्टदास्
 " ट् + थ = ट्थ, यथा मधुलिट् + धमं = मधुलिट्धमं
 " ट् + म = ट्म, यथा मधुलिट् + मरुति = मधुलिट्मरुति,
 मधुलिट्मरुति
 " ट् + व = ट्व, यथा मधुलिट् + वदि = मधुलिट्वदि
 " ट् + भ = ट्भ, यथा मधुलिट् + भाग = मधुलिट्भाग
 " ट् + म = ट्म, यथा मधुलिट् + मत्त = मधुलिट्मत्त,
 मधुलिट्मत्त
 " ट् + मात्र = ट्मात्र, यथा मधुलिट् + मात्रम् = मधुलिट्मात्रम्
 " ट् + व = ट्व, यथा परिमाद् + वदति = परिमाद्वदति
 " ट् + व = ट्व, यथा परिमाद् + वाचना = परिमाद्ववाचना
 इत्यादि ।

- " ट् + क = ट्क, यथा जगत् + कल्पः = जगत्कल्पः
 " ट् + घा = ट्घा, यथा जगत् + घाति = जगत्घाति

अन्त्येषु स्वोऽनु पतेत्येवमेव सम्प्रसार्यति ।

- " ट् + ग = ट्ग, यथा भवत् + गुरु = भवत्गुरु
 " ट् + घ = ट्घ, यथा भवत् + घातकः = भवत्घातकः
 " ट् + च = ट्च, यथा महत् + चक्रम् = महत्चक्रम्
 " ट् + छ = ट्छ, यथा महत् + छत्रम् = महत्छत्रम्
 " ट् + ज = ट्ज, यथा महत् + जीवनम् = महत्जीवनम्
 " ट् + झ = ट्झ, यथा महत् + झनकारः = महत्झनकारः
 " ट् + ङ = ट्ङ, यथा महत् + ङीका = महत्ङीका
 " ट् + ढ = ट्ढ, यथा महत् + ढङ्गुरः = महत्ढङ्गुरः
 पदास्तु ट् + ड = ट्ड, यथा महत् + डमरः = महत्डमरः
 " ट् + ढ = ट्ढ, यथा महत् + ढका = महत्ढका
 " ट् + ण = ट्ण, यथा महत् + णास् = महत्णास्

यथा ॥ + य = य, यथा मङ्ग + यवी	= मङ्गवी
॥ ग + म = मङ्ग, यथा मङ्ग + मङ्गनम्	= मङ्गमङ्गनम्
॥ ग + व = वङ्ग, यथा मङ्ग + वाग	= मङ्गवाग
॥ ग + म = मङ्ग, यथा मङ्ग + मागः	= मङ्गमागः
॥ ग + म = मङ्ग, यथा मङ्ग + मङ्गम्	= मङ्गमङ्गम्
॥ ग + मात्र = मङ्गात्र, यथा मङ्ग + मात्रम्	= मङ्गमात्रम्
॥ ग + य = यङ्ग, यथा मङ्ग + यात्रम्	= मङ्गयात्रम्
॥ ग + र = रङ्ग, यथा मङ्ग + रात्रः	= मङ्गरात्रः
॥ ग + ल = लङ्ग, यथा मङ्ग + लङ्गादम्	= मङ्गलङ्गादम्
॥ ग + व = वङ्ग, यथा मङ्ग + वङ्गम्	= मङ्गवङ्गम्
॥ ग + श = शङ्ग, यथा मङ्ग + शङ्गम्	= मङ्गशङ्गम्
॥ ग + ह = हङ्ग, यथा मङ्ग + हङ्गम्	= मङ्गहङ्गम्
॥ द + य = य, यथा निरु + य	= निरुय
॥ द + ण = ण, यथा एतद् + णा	= एतद्णा
॥ द + उ = उ, यथा निरु + उ	= निरुउ
॥ द + क = क, यथा तद् + क	= तदक
यथा ॥ द + श = दश, यथा तद् + शरीरम्	= तदशरीरम्
॥ द + र = द, यथा निरु + र	= निरुद
॥ द + र = द, यथा तद् + टीका	= तदटीका
॥ द + र = द, यथा एतद् + उक्तम्	= एतदुक्तम्
॥ द + उ = दु, यथा एतद् + उक्तम्	= एतदुक्तम्
॥ द + र = द, यथा एतद् + द	= एतदुक्तम्
॥ द + ल = ल, यथा एतद् + लीलोत्पन्नम्	= एतदुक्तम्

६ + म = द्म, यथा एतद् + नेत्रम् = एतद्नेत्रम् एतन्नेत्रम्	
६ + म = घ, यथा एतद् + मुरारि. = एतद्मुरारि. एतन्मुरारि	
६ + य = झ, यथा महान् + यय = महान्यय	
६ + ज = ञ, यथा महान् + जय = महान्जय	
६ + ऋ = ॠ, यथा महान् + ॠनः = महान्ॠनः	
६ + श = ष, यथा महान् + शश = महान्शश महान्शश	
६ + ड = ण, यथा महान् + डामर = महान्डामर	
६ + ढ = ण, यथा राजन् + दौक्ये = राजन्दौक्ये	
६ + ल = ल, यथा महान् + लाभः = महान्लाभ	
६ + घा = घा, यथा धावन् + घातन = धावन्घातन	
६ + घा = घा, यथा महान् + घातन = महान्घातन	
६ + व = व, यथा ए. वन + वदित = ए. वनवदित ✓	
६ + द = द, यथा धावन् + दान = धावन्दान	
६ + द = द, यथा महान् + दहारः = महान्दहारः	
६ + द = द, यथा महान् + दहुरः = महान्दहुरः	
६ + त = त, यथा महान् + तडाग = महान्तडाग	
६ + थ = थ, यथा चिरन् + धुम्धारः = चिरन्धुम्धार	
६ + श = श, यथा दन् + शनम् = दन्शनम्	
६ + स = स, यथा मीमान् + सने = मीमाने	
६ + ह = ह, यथा धुन् + दितम् = धुन्दितम्	
६ + घ = घ, यथा धाव् + घान् = धावन्घान्	
६ + घा = घा, यथा धाव् + धागन् = धावन्धागन्	
६ + ह = ह, यथा धाव् + हन्धनम् = धावन्हन्धनम्	

एतेषु शब्देषु गतेष्वेतेषां सन्धिर्भवति ।

पदान्तं प् + य = यि,	यथा यप् +	...
॥ प् + घ = क्य,	यथा यप् + घटः =	घटक्य
॥ प् + ज = क्ज,	यथा यप् + जम् =	जक्य
॥ प् + ङ = क्ङ,	यथा यप् + ङमरः =	...
॥ प् + ढ = क्ढ,	यथा यप् + ढाक्ये	
॥ प् + द = क्द,	यथा यप् + दानम् =	
॥ प् + म = क्म,	यथा यप् + मन्त्रयम् =	मन्त्रयक्य
॥ प् + व = क्व,	यथा यप् + वाना =	वानाक्य
॥ प् + स = क्स, क्म,	यथा यप् + मानम् =	मानक्य

प् + मय = मय, यथा यप् + मयम् = मयक्य

पदान्तम् + य = -य,	यथा सन्धरम् +	धाति = सन्धरं
॥ म् + र = -र,	यथा करकम् +	रोषित = करक्य
॥ म् + ल = -ल,	यथा विशम् +	लभते = विशक्य
॥ म् + व = -व,	यथा भारम् +	बहुते = भारक्य
॥ म् + श = -श,	यथा शय्यायाम् +	शेते = शय्यायक्य
॥ म् + ण = -ण,	यथा कष्टम् +	महते = कष्टक्य
॥ म् + ह = -ह,	यथा मधुरम् +	हसति = मधुरक्य
॥ म् + क = -क,	यथा किम् +	करोषि = किङ्करोषि

॥ म् + च = -च, यथा चिप्रम् + चन्दति = चिप्रक्य
चिप्रं चर

॥ म् + त = -त, यथा नदीम् + तरति = नदीतरति
नदी तारि

॥ म् + य = -य, यथा चन्द्रम् + परयति = चन्द्रपरयति
चन्द्रं परय

सोदाहरणा विसर्गसन्धिः ।

अ + अ = ओ ङ, यथा नव	+ अङ्कुर = नवोऽङ्कुर
अ + आ = अआ यथा कुन	+ आगत. = कुन आगत
इ + इ = ए इ, यथा नर	+ इव = नर इव

अन्त्येषु ऽक्षरेषु परस्परसंयोगे विसर्गलोपो भवति ।

आ + अ = आअ, यथा अरवा	+ अमी = अरवा अमी
इ + इ = ए इ, यथा गजा	+ इमे = गजा इमे
ग + ग = गा ग, यथा इना	+ गजा. = इना गजा.
ङ + अ = ङा अ यथा पुत्रा	+ आता = पुत्रा आता
ण + इ = णा इ, यथा गजा	+ दीक्ष्मे = गजा दीक्ष्मे
ण + इ = णा इ, यथा निर्वाद्या	+ दीपा = निर्वाद्या दीपा
ण + अ = णा अ, यथा भीता	+ भीता = नरा भीता
ण + अ = णा अ, यथा यन्त्रा	+ यन्त्रा = नरा यन्त्रा
ण + इ = णा इ, यथा वाक्का	+ इमस्मि = वाक्का इमस्मि

इत्यादि ।

ः + अ = इअ, यथा रवि	+ अयम् = रविअयम्
ः + इ = इइ, तथा रविः	+ इदेति = रविइदेति
ः + ए = इए, यथा रद	+ एवा = रदुएवा

इत्यादि ।

ः + ग = इगं, यथा अवि.	+ गच्छति = अविगच्छति
ः + इ = इइं, यथा रवे.	+ इरांयम् = रवेइरांयम्

इत्यादि ।

यथा रिनः	+ रच = रिनाच
यथा नि-	+ रमः = नीरम

+	इ	=	भो इ, भोयु, यथा भो	+ क्तापने	=	भो क्तापने, भोयुक्तापने
+	ग	=	भो ग, भोग्ग, यथा भो	+ क्ताधर	=	भोग्गक्ताधर भोग्गक्ताधर । इत्यादि ।
+	च	=	चक्ष, यथा पूर्ण	+ चन्द	=	पूर्णचन्द
+	ज	=	इक्ष, यथा ज्यानि	+ चक्षम्	=	ज्योति- रक्षक्षम्
+	ख	=	इक्ष, यथा वायुः	+ चक्षनि	=	वायुक्षक्षनि
+	घ	=	घरघ, यथा घाविन	+ क्षाम	=	घावि- नक्षाम
+	ङ	=	एरङ्ग, यथा रङ्गे	+ क्षरि	=	रङ्गेरक्षरि
+	च	=	घोरच, यथा नरो	+ क्षापा	=	नरोरक्षपा इत्यादि ।
+	ट	=	चट्ट, यथा भीत	+ ट्टनि	=	भीतट्टनि
+	ड	=	इष्ट, यथा चक्षु	+ ट्टुरा	=	चक्षुष्ट्टुरा
+	ण	=	चण्ड, यथा न्विरः	+ ट्टुरा	=	न्विरष्ट्टुरा
+	त	=	चरन्, यथा रक्षन्	+ रक्ष	=	रक्षन्रक्ष
+	थ	=	चास्त, यथा रक्षा	+ रक्षि	=	रक्षारक्षि
+	द	=	चक्ष, यथा भूमे	+ रक्षम्	=	भूमेरक्षम्
+	ध	=	चक्ष, यथा चित्त	+ धुक्षार	=	चित्तधुक्षार
+	क	=	नमस्क, यथा नम	+ क्षार	=	नमस्कक्षार
+	ख	=	पुरास्, यथा पुर	+ क्षारः	=	पुरास्क्षारः
+	ग	=	निरास्, यथा निर	+ क्षरिणी	=	निरास्क्षरिणी

पुंलिङ्गशब्दरूपाणि ।

राम—दशरथ के पुत्र वा किसी पुरुष का नाम ।

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	"	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	"	रामेभ्यः
पञ्चमी	रामान्	"	"
षष्ठी	रामभ्यः	रामयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रामे	"	रामैः
सम्बोधनम्	हे राम	हे रामौ	हे रामाः

कवि—कविता बनानेवाला ।

	ए०	द्वि०	ब०
प्र०	कविः	कवी	कवयाः
द्वि०	कविम्	"	कवीन्
तृ०	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
च०	कविणे	"	कविभ्यः
प०	कवे	"	"
प०	"	कव्योः	कवीनाम्
स०	कवी	"	कविः
सम्बोध०	हे कवे	हे कवी	हे कवयः

	८०	हि०	ब०
	सत्ता	सम्भाषी	सम्भाष
	सम्भाषम्	'	सर्गान्
	सख्या	सन्निधायाम्	सन्निधिः
	सख्ये	"	सन्निध्य
	सख्युः	"	"
	"	सख्यो.	सगीयाम्
	सख्यी	"	सन्निधु
	हे सख्ये	हे सम्भाषी	हे सम्भाष

सुधो—पण्डित. विद्वान् ।

	सुधी-		
	९० व०	हि० व०	व० व०
	सुधी.	सुधिवी	सुधिव
१०	सुधिवम्	"	"
२०	सुधिव	सुधीग्वाम	सुधीमि
३०	सुधिवं	"	सुधीम्
४०	सुधिव	"	"
५०	सुधिव	सुधिवो	सुधिवाम
६०	"	"	सुधानु
७०	सुधिवि	दे सुधिवी	दे सुधिव
८०	दे सुधी		

भातु-सूर्य ।

	आनु	आनु	आनु
	आनु	आनु	आनु
प्र०	आनु	आनु	आनु
दि०	आनु	आनु	आनु
व०	आनु	आनु	आनु

घ०	भानवी	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
प०	भानोः	"	"
प०	"	भान्वोः	भानूनाम्
स०	भानी	"	भानुपु
सम्बो०	हे भानो	हे भानू	हे भानव.

सुभ्र—सुन्दर भौवाला ।

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	सुभ्र.	सुभ्रुवी	सुभ्रुव.
दि०	सुभ्रवम्	"	"
तृ०	सुभ्रुवा	सुभ्रुभ्याम्	सुभ्रुभिः
च०	सुभ्रुवे	"	सुभ्रुभ्यः
प०	सुभ्रुवः	"	"
प०	"	सुभ्रुवोः	सुभ्रुवाम्
स०	सुभ्रुवि	"	सुभ्रुपु
सम्बो०	हे सुभ्रः	हे सुभ्रुवी	ह सुभ्रुवा

पितृ—पिता, उत्पन्न करनेवाला ।

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	पिता	पितरौ	पितरः
दि०	पितरम्	"	पितृद्
तृ०	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
च०	पित्रे	"	पितृभ्यः
प०	पितु	"	"
प०	"	पित्रोः	पितृणाम्
स०	पितरि	"	पितृपु
सम्बो०	हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः

सुहृद्—मित्र ।

	प० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	{ सुहृन् सुहृद्	सुहृदी	सुहृद्
द्वि०	सुहृदम्	"	"
तृ०	सुहृदा	सुहृदभ्याम्	सुहृदभिः
च०	सुहृदे	"	सुहृदभ्यः
प०	सुहृदः	"	"
ब०	"	सुहृदो	सुहृदाम्
स०	सुहृदि	"	सुहृदु
सम्बो०	{ हे सुहृद् हे सुहृन्	हे सुहृदी	हे सुहृद्

राजन्—राजा, नृप ।

	प० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	राजा	राजानी	राजानः
द्वि०	राजानम्	"	राज
तृ०	राजा	राजभ्याम्	राजभिः
च०	राजे	"	राजभ्यः
प०	राजा	राजभ्याम्	राजभ्यः
ब०	"	राजो	राजाम्
स०	{ राजि राजि	"	राज्यु
सम्बो०	हे राजन्	हे राजानी	हे राजान.

आत्मन्—जीवात्मन मन ।

	ए० व०	हि० व०	ब० व०
प्र०	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्भि०	आत्मानम्	"	आत्मन
तृ०	आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभि
च०	आत्मने	"	आत्मभ्य
प०	आत्मनः	"	"
प०	=	आत्मनोः	आत्मनाम्
स०	आत्मनि	"	आत्मगु
सम्बो०	हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मानः

स्वामिन्—प्रभु, मालिक ।

	ए० व०	हि० व०	ब० व०
प्र०	स्वामी	स्वामिनौ	स्वामिन्
द्भि०	स्वामिन्	"	"
तृ०	स्वामिना	स्वामिभ्याम्	स्वामिभि
च०	स्वामिने	"	स्वामिभ्य
प०	स्वामिनः	"	"
प०	=	स्वामिनोः	स्वामिनाम्
स०	स्वामिनि	"	स्वामिन्
सम्बो०	हे स्वामिन्	हे स्वामिनौ	हे स्वामिन्

त्रिलिङ्गवद्वर्णपाणि ।

रमा—अरमी ।

प्र०	द० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	रमा	रमे	रमाः
द्वि०	रमान्	"	"
तृ०	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
च०	रमाभे	"	रमाभ्यः
प०	रमायाः	"	"
प०	"	रमयो	रमानाम्
स०	रमायाम्	"	रमानु
सम्बो०	हे रमे	हे रमे	हे रमाः

रुचि—प्रभा, चमक, घनुराग ।

प्र०	द० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	रुचिः	रुची	रुचयः
द्वि०	रुचिम्	"	रुचीः
तृ०	रुच्या	रुचिभ्याम्	रुचिभिः
च०	रुच्यै रुचये	"	रुचिभ्यः
प०	रुच्याः रुचे	"	"
प०	" "	रुच्योः	रुचीनाम्
स०	रुच्याम्, रुची	"	रुचिषु
सम्बो०	हे रुचे	हे रुची	हे रुचयः

च०	धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
प०	धेन्वाः, धेनाः	"	"
प्र०	"	धेन्वोः	धेनूनाम्
तृ०	धेन्वान्, धेनी	"	धेनुः
सम्बो०	हे धेनो	हे धेनु	हे धेनवः

वधू—बहू, पत्नी ।

	ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्र०	वधूः	वध्वी	वधवः
द्वि०	वधूम्	"	वधुः
तृ०	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभिः
च०	वध्वै	"	वधूभ्यः
प०	वध्वाः	"	"
प्र०	"	वध्वोः	वधूनाम्
तृ०	वध्वाम्	"	वधुः
सम्बो०	हे वधु	हे वध्वी	हे वधवः

सरित्—नदी ।

	ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्र०	सरित्	सरिती	सरित्
द्वि०	सरितम्	"	"
तृ०	सरिताः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
च०	सरिते	"	सरिद्भ्यः
प०	सरितः	"	"
प्र०	"	सरितोः	सरिताम्
तृ०	सरिति	"	सरिभ्यः
सम्बो०	हे सरित्	हे सरिती	हे सरिताः

नपुंसकलिङ्गशब्दरूपाणि ।

ज्ञान ।

	ए० व०	टि० व०	व० व०
प्र०	ज्ञानम्	ज्ञान	ज्ञानानि
टि०	"	"	"
तृ०	ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानै
च०	ज्ञानाय	"	ज्ञानभ्यः
प०	ज्ञानात्	"	"
प०	ज्ञानाय	ज्ञानयोः	ज्ञानाणाम्
स०	ज्ञाने	"	ज्ञानानु
सम्बो०	हे ज्ञान	हे ज्ञाने	ह ज्ञानानि

वारि—जल ।

	ए० व०	टि० व०	व० व०
प्र०	व रि	वारिणी	वारिणि
टि०	"	"	"
तृ०	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
च०	वारिणे	"	वारिभ्यः
प०	वारिणा	"	"
प०	"	वारिणोः	वारिणाम्
स०	वारिणि	"	वारिणु
सम्बो०	ह वारि हे वारे	ह वारिणी	ह वारिणि

दक्षिण ।

	पृ० प०	द्वि० प०	तृ० प०
प्र०	दक्षि	दक्षिणी	दक्षि
द्वि०	"	"	"
तृ०	दक्षि	दक्षिणाम्	दक्षिण
च०	दक्षि	"	दक्षिण
प०	दक्षि	"	"
स०	"	दक्षिणः	दक्षिण
सम्ब०	दक्षि, दक्षिणि	"	दक्षि
सम्बो०	हे दक्षि, हे दक्षि	हे दक्षिणी	हे दक्षिणी

वस्तु—पदार्थ ।

	पृ० प०	द्वि० प०	तृ० प०
प्र०	वस्तु	वस्तुनी	वस्तु
द्वि०	"	"	"
तृ०	वस्तुना	वस्तुभ्याम्	वस्तुभिः
च०	वस्तुने	"	वस्तुभ्यः
प०	वस्तुनः	"	"
स०	"	वस्तुनोः	वस्तुनाम्
स०	वस्तुनि	"	वस्तु
सम्बो०	हे वस्तु	हे वस्तुनी	हे वस्तुभिः

जगत् संसार ।

	पृ० प०	द्वि० प०	तृ० प०
प्र०	जगत्, जगद्	जगती	जगन्ति
द्वि०	"	"	"
तृ०	जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः

४०	अगने	अगदुभ्याम्	अगदुम्भः
५०	अगताः	"	"
६०	"	अगतोः	अगतान्
७०	अगति	"	अगत्यु
सम्भो०	हे अगन्, हे अगन्	हे अगन्ती	हे अगत्येति
नामन् ।			

४०	५०	६०	७०
४०	नाम	नामनी, नाम्नी	नामाति
५०	"	" "	"
६०	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
७०	नाम्ने	"	नामभ्य
८०	नाम्ना	"	"
९०	"	नाम्नो	नाम्नाम्
स०	नाम्नि, नामनि	"	नामगु
सम्भो०	हे नाम, हे नामन्	हे नामनी, हे नाम्नी	हे नामानि

सर्वनामदायि ।

पुं०

तद्—वद् ।

६० व०	दि० व०	व० व०
म	मी	म
तम्	"	तान्
मेव	ताभ्याम्	मे
तम्यै	"	तम्य
ताभ्यान्	"	"
तान्	तयोः	तेषाम्
तस्मिन्	"	तंषु

नपुं०

६० व०	दि० व०	व० व०
तद्, तद्	ते	तानि
"	"	"
तेन	ताभ्याम्	मे
तम्यै	"	तेभ्यः
ताभ्यान्	"	"
तान्	तयोः	तेषाम्
तस्मिन्	"	तंषु

स्त्री०

६० व०	दि० व०	व० व०
ता	ते	ता-
ताम्	"	"
तया	ताभ्याम्	ताभि

उ०	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्या
१०	तस्योऽ	"	"
२०	"	तयोः	तासाम्
३०	तस्याम्	"	तासु

यद्—जो ।

पुं०

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	यः	यौ	वे
द्वि०	यम्	यौ	यान्
तृ०	यन्	याम्याम्	यैः
च०	यामै	"	वेभ्यः
प०	यस्मात्	"	"
प०	यस्य	ययोः	"
स०	यस्मिन्	"	येषु

नपुं०

	ए० व०	दि० व०
प्र०	यत्, यद्	वे
द्वि०	"	"
तृ०	वेन	याम्याम्
च०	यामै	"
प०	यस्मान्	"
च०	यस्य	ययोः
स०	यस्मिन्	"

स्त्री०

ए० व०

दि० व०

व० व०

प्र०	वा	वे	वा
दि०	वाम्	..	वा
तृ०	वपा	वाम्बाम्	वामि
च०	वाम्यै	..	वाम्य
प०	वाम्या	.	.
स०	..	वयोः	वाम्याम्
स०	वाम्याम्	..	वामु

एतद्—षट् ।

पुं०

ए० व०

दि० व०

व० व०

प्र०	एव	एवी	एवे
दि०	एवम्, एवम्	.. एवी	एवान्, एवान्
तृ०	एवेन, एवेन	एवाभ्याम्	एर्व
च०	एवमै	..	एवेभ्यः
प०	एवम्बान्, एवम्बान्	..	..
स०	एवम्	एवयोः, एवयोः	एवेषाम्
स०	एवमिन्		एवेणु

नपुं०

ए० व०

दि० व०

व० व०

प्र०	{ एतद्, एतद् एनद्, एनद्	एते	एताभि
दि०	{ एतद्, एतद् एनद्, एनद्	..	..

तृ०	एतेन, एनेन	एनाम्बाम्	एनैः
च०	एतस्मै	"	एनेभ्यः
प०	एतस्मात्, एतस्माद्	"	"
प०	एतस्य	एतयोः, एनयोः	एतेषाम्
स०	एतस्मिन्	" "	एतेषु

स्त्री०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	एषा	एने	एताः
द्वि०	एताम्, एनाम्	" एने	" एनाः
तृ०	एतया, एनया	एनाम्बाम्	एनाभिः
च०	एतस्यै	"	एताम्ब्यः
प०	एतस्याः	"	एताम्ब्यः
प०	एतस्याः	एतयोः, एनयोः	एतासाम्
स०	एतस्याम्	" "	एतासु

किम्—कौन, क्या ।

पुँ०

	ए० व०	द्वि० व०	ब० व०
प्र०	कः	कौ	के
द्वि०	कम्	"	कान्
तृ०	केन	काम्बाम्	कैः
च०	कस्मै	"	केभ्यः
प०	कस्मान्	"	"
प०	कस्य	कयोः	केषाम्
स०	कस्मिन्	"	केषु

स्त्री०

	पृ० पृ०	दि० पृ०	व० पृ०
प्र०	का	के	का
दि०	काश्	"	"
पृ०	कना	काभ्याम्	काभ्याः
व०	कन्यै	"	काभ्यः
पृ०	कन्या	"	"
व०	"	कन्यो	कानाम्
न०	कन्याम्	"	कानु

नपुं०

	पृ० पृ०	दि० पृ०	व० पृ०
प्र०	किम्	के	कानि
दि०	"	"	"
	लोके पुंसन् ।		

इदम्—बह ।

पुं०

	पृ० पृ०	दि० पृ०	व० पृ०
प्र०	इमम्	इमी	इमे
दि०	इमम्, एनम्	, एनो	इमान्, एनान्
पृ०	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभि
व०	अन्यै	"	एभ्यः
पृ०	अभ्याम्	"	"
व०	अभ्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्
न०	अस्मिन्	"	एषु

स्त्री०

	ए० व०	दि० व०	ब० व०
प्र०	इयम्	इमे	इमाः
दि०	इमाम्, एनाम्	॥ एने	॥ एनाः
तृ०	अनया, एनया	आभ्याम्	आभिः
च०	अस्यै	॥	आभ्याः
प०	अस्याः	॥	॥
ब०	॥	अनयोः, एनयोः	आसाम्
स०	अस्याम्	॥ ॥	आसु

नपुं०

	ए० व०	दि० व०	ब० व०
प्र०	इदम्	इमे	इमानि
दि०	॥ एनम्	॥ एने	॥ एनानि

शेषं पुंल्ल ।

अदस—यद् ।

पुं०

	ए० व०	दि० व०	ब० व०
प्र०	असी	अम्	अमी
दि०	अमुम्	॥	अमून्
तृ०	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
च०	अमुर्म्य	॥	अमीभ्यः
प०	अमुध्याम्	॥	॥
ब०	अमुय	अमुयोः	अमीनाम्
स०	अमुधियन्	॥	अमीय

१०	२०	३०	४०	५०	६०	७०	८०	९०	१००	११०	१२०	१३०	१४०	१५०	१६०	१७०	१८०	१९०	२००	२१०	२२०	२३०	२४०	२५०	२६०	२७०	२८०	२९०	३००	३१०	३२०	३३०	३४०	३५०	३६०	३७०	३८०	३९०	४००	४१०	४२०	४३०	४४०	४५०	४६०	४७०	४८०	४९०	५००	५१०	५२०	५३०	५४०	५५०	५६०	५७०	५८०	५९०	६००	६१०	६२०	६३०	६४०	६५०	६६०	६७०	६८०	६९०	७००	७१०	७२०	७३०	७४०	७५०	७६०	७७०	७८०	७९०	८००	८१०	८२०	८३०	८४०	८५०	८६०	८७०	८८०	८९०	९००	९१०	९२०	९३०	९४०	९५०	९६०	९७०	९८०	९९०	१०००
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००

नपु०

प्र०	पृ० व०	दि० व०	व० व०
दि०	काद	कामू	कामूनि
		"	"

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

‘हेचिद्धासवः परस्मैपदिनः, केचिदात्मनेपदिनः,
केचिच्चोभयपदिनो भवन्ति ।

अथ परस्मैपदिनः ।

भ्वादिगणी ।

पठ्—पठ्ना ।

वर्तमाने छट् ।

	पृ० प०	द्वि० व०	च० व०
प्र०	पठति	पठतः	पठन्ति
म०	पठामि	पठथः	पठध्व
त०	पठामि	पठावः	पठामा

विध्याशर्चेषु छोट् ।

प्र०	पठतु, पठताम्	पठताम्	पठन्तु
म०	पठ, ”	पठन्तम्	पठन्त
त०	पठन्ति	पठाव	पठाम

त्रिथी निङ् ।

प्र०	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
म०	पठेः	पठेन्तम्	पठेन्त
त०	पठेयम्	पठेय	पठेय

अनघानभूने लट् ।

९० द०
२० अघट्
२० अघट्
१० अघट्

द्वि० व०

अघट्नाम्

अघट्नाम्

अघट्नाम्

व० व०

अघट्

अघट्

अघट्नाम्

साधान्यभविष्यति लृट् ।

२० वटिष्यति
२० वटिष्यति
१० वटिष्यामि

वटिष्यति

वटिष्यति

वटिष्यामि

वटिष्यति

वटिष्यति

वटिष्यामि

अदादिगणी ।

अट् - गाभा ।

वर्गमाने लट् ।

२० अति
२० अति
३० अति

अति

अति

अति

अति

अति

अति

विधापधेय लोट् ।

२० अत्, अत्ताम्
२० अत्, अत्ताम्
२० अत्, अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

विधा लृट् ।

अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

अत्ताम्

चानद्वानमूने षड् ।

६० व०

द्वि० व०

व० व०

प्र० चात्

चानाम्

चात्

म० चात्

चानम्

चान

व० चात्

चात्

चात्

चानिष्पत्तिः ।

प्र० चानि

चानि

चानि

म० चानि

चानि

चानि

व० चानि

चानि

चानि

हादिगणी ।

दा—देना ।

वर्तमाने षड् ।

६० व०

द्वि० व०

व० व०

प्र० ददाति

ददाति

ददाति

म० ददाति

ददाति

ददाति

व० ददाति

ददाति

ददाति

विध्याद्यर्थेषु षोड् ।

प्र० ददाति, ददाति

ददाति

ददाति

म० ददाति, ”

ददाति

ददाति

व० ददाति

ददाति

ददाति

विधौ लिङ् ।

प्र० ददाति

ददाति

ददाति

म० ददाति

ददाति

ददाति

व० ददाति

ददाति

ददाति

घनशतनभूने छट् ।

प० व०

द्वि० व०

तृ० व०

प्र० घनृगन्

घनृगनाम्

घनृगन्

म० घनृगः

घनृगगम्

घनृगत

व० घनृगम्

घनृगाव

घनृगाम

मतिष्यति छट् ।

प्र० मतिष्यति, मत्स्यति

मतिष्यन्, मत्स्यन्

मतिष्यन्ति, मत्स्यन्ति

म० मतिष्यसि, मत्स्यसि

मतिष्यथ, मत्स्यथ

मतिष्यथ, मत्स्यथ

व० मतिष्यामि, मत्स्यामि

मतिष्याव, मत्स्याव

मतिष्यामः, मत्स्यामः

स्वादिगणी ।

● छ—छयस्य करना ।

वर्तमाने छट् ।

प० व०

द्वि० व०

तृ० व०

प्र० शृणोति

शृणुतः

शृण्वन्ति

म० शृणोषि

शृणुथ

शृणुथ

व० शृणोमि

शृणुव, शृण्व

शृणुमः, शृण्वः

विष्ठाद्यर्थेषु छोट् ।

प्र० शृणोतु

शृणुताम्

शृण्वन्तु

म० शृणु

शृणुतम्

शृणुत

व० शृणुवन्ति

शृणुवाव

शृणुवाम

विधौ लिङ् ।

प्र० शृणुयात्

शृणुयाताम्

शृणुयुः

म० शृणुयाः

शृणुयातम्

शृणुयात

व० शृणुयाम्

शृणुयाव

शृणुयाम

* पाणिनिना त्वर्थं स्वादिगणी मतः परन्तु व्याख्याद्वयं स्वादिगण्ये लिखितः ।

अनगतनभूत लट् ।

१० व०	दृष्टोन्
२० व०	दृष्टोन्
३० व०	दृष्टोन्

द्वि० व०	दृष्टोन्
चतु० व०	दृष्टोन्
चतु० व०	दृष्टोन्
चतु० व०	दृष्टोन्

व० व०	दृष्टोन्
चतु० व०	दृष्टोन्
चतु० व०	दृष्टोन्
चतु० व०	दृष्टोन्

सकियति लट् ।

१० व०	सकियति
२० व०	सकियति
३० व०	सकियति

चतु० व०	सकियति
चतु० व०	सकियति
चतु० व०	सकियति

चतु० व०	सकियति
चतु० व०	सकियति
चतु० व०	सकियति

मुदादिगणी ।

निम्—लितना ।

वर्तमाने लट् ।

१० व०	वर्तमाने
२० व०	वर्तमाने
३० व०	वर्तमाने

द्वि० व०	वर्तमाने
चतु० व०	वर्तमाने
चतु० व०	वर्तमाने
चतु० व०	वर्तमाने

व० व०	वर्तमाने
चतु० व०	वर्तमाने
चतु० व०	वर्तमाने
चतु० व०	वर्तमाने

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

१० व०	विध्याद्यर्थेषु
२० व०	विध्याद्यर्थेषु
३० व०	विध्याद्यर्थेषु

चतु० व०	विध्याद्यर्थेषु
चतु० व०	विध्याद्यर्थेषु
चतु० व०	विध्याद्यर्थेषु

चतु० व०	विध्याद्यर्थेषु
चतु० व०	विध्याद्यर्थेषु
चतु० व०	विध्याद्यर्थेषु

विधी लोट् ।

१० व०	विधी
२० व०	विधी
३० व०	विधी

चतु० व०	विधी
चतु० व०	विधी
चतु० व०	विधी

चतु० व०	विधी
चतु० व०	विधी
चतु० व०	विधी

अनशनभूते भट् ।

प० ३०

टि० ३०

व० ३०

प्र० अकर्मण

अकर्मणाम्

अकर्मण

म० अकर्म

अकर्मणाम्

अकर्मण

व० अकर्मणम्

अकर्म

अकर्म

अविद्यति लृट् ।

प्र० अविद्यति

अविद्यति

अविद्यति ।

म० अविद्यति

अविद्यति

अविद्यति

व० अविद्यति

अविद्यति

अविद्यति

अर्थादगणी ।

अर्थादगणी ।

वर्तमाने लृट् ।

प० २०

टि० २०

व० २०

प्र० अर्थादगणी

अर्थादगणी

अर्थादगणी

म० अर्थादगणी

अर्थादगणी

अर्थादगणी

व० अर्थादगणी

अर्थादगणी

अर्थादगणी

विभ्याशर्षेषु लोट् ।

प्र० अर्थादगणी, अर्थादगणी

अर्थादगणी

अर्थादगणी

म० अर्थादगणी

अर्थादगणी

अर्थादगणी

व० अर्थादगणी

अर्थादगणी

अर्थादगणी

विधौ लिङ् ।

प्र० अर्थादगणी

अर्थादगणी

म० अर्थादगणी

अर्थादगणी

व० अर्थादगणी

अर्थादगणी

अनघननभूतं सट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	अनघीयान्	अनघीयानाम्	अनघीयान्
म०	अनघीयाः	अनघीयानाम्	अनघीयानाम्
तृ०	अनघीयान्	अनघीयानाम्	अनघीयानाम्

अविप्यति सट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	अविप्यति	अविप्यतिः	अविप्यतिः
म०	अविप्यति	अविप्यतिः	अविप्यतिः
तृ०	अविप्यति	अविप्यतिः	अविप्यतिः

धुरादिगण्यी ।

कथ्—कट् ।

वर्तमाने सट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	कथयति	कथयतिः	कथयतिः
म०	कथयति	कथयतिः	कथयतिः
तृ०	कथयति	कथयतिः	कथयतिः

विभ्याद्यर्थेषु सौट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	कथयन्, कथयन्नाम्	कथयन्नाम्	कथयन्नाम्
म०	कथयन्, "	कथयन्नाम्	कथयन्नाम्
तृ०	कथयन्नाम्	कथयन्नाम्	कथयन्नाम्

विधी निङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	कथयेत्	कथयेत्	कथयेत्
म०	कथयेत्	कथयेत्	कथयेत्
तृ०	कथयेत्	कथयेत्	कथयेत्

अनञ्जनभूते लङ् ।

	पृ० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुरुन्
म०	अकरो	अकुरुवम्	अकुरु
उ०	अकरोषम्	अकुरुव	अकुरुमं

मविध्यति लृट् ।

	प्र०	म०	उ०	करिष्यतः	करिष्यथः	करिष्यामः
प्र०	करिष्यति			करिष्यतः	करिष्यथः	करिष्यामः
म०	करिष्यसि			करिष्यथः	करिष्यथ	
उ०	करिष्यामि			करिष्यावः		

क्रयादिगणी ।

क्रो—माल लेना ।

वर्तमाने लृट् ।

	पृ० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	क्रोशति	क्रोशन्तः	क्रोशन्ति
म०	क्रोशसि	क्रोशीथः	क्रोशीथ
उ०	क्रोशामि	क्रोशीवः	क्रोशीमः

विभ्याद्यर्थेषु लोट् ।

	प्र०	म०	उ०	क्रोशीताम्	क्रोशीतम्	क्रोशाम
प्र०	क्रोशानु, क्रोशीताम्			क्रोशीताम्	क्रोशीतम्	क्रोशाम
म०	क्रोशीहि			क्रोशीतम्		
उ०	क्रोशानि			क्रोशाव		

विधौ लिङ् ।

	प्र०	म०	उ०	क्रोशीयाताम्	क्रोशीयातम्	क्रोशीयाम
प्र०	क्रोशायान्			क्रोशीयाताम्	क्रोशीयातम्	क्रोशीयाम
म०	क्रोशीयाः			क्रोशीयातम्		
उ०	क्रोशीयाम्			क्रोशीयाव		

अनघननभूत लङ् ।

ए० घ०

दि० घ०

व० घ०

प्र० अर्जीयान्

अर्जीयीनाम्

अर्जीयान्

प्र० अर्जीया.

अर्जीयीभ्यम्

अर्जीयीभ्यः

प्र० अर्जीयाम्

अर्जीयीक

अर्जीयीभ्यः

अविध्यति कृट् ।

प्र० अविध्यति

अविध्यतः

अविध्यन्ति

प्र० अविध्यति

अविध्य

अविध्य

प्र० अविध्यति

अविध्यतः

अविध्यतः

धुरादिगणी ।

कथ्—कथना ।

वर्तमाने कट् ।

ए० घ०

दि० घ०

व० घ०

प्र० कथयति

कथयतः

कथयन्ति

प्र० कथयति

कथय

कथय

प्र० कथयति

कथयतः

कथयतः

विप्याद्यर्थेषु कृट् ।

प्र० कथयन्, कथयन्तम्

कथयन्तम्

कथयन्तम्

प्र० कथय, ११

कथयन्तम्

कथयन्तम्

प्र० कथयति

कथयतः

कथयतः

विधौ लिङ् ।

प्र० कथयेत्

कथयेताम्

कथयेयुः

प्र० कथये

कथयेतम्

कथयन्त

प्र० कथयेयम्

कथयतः

कथयतः

अनन्तनभूते लट् ।

	प० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	अकथयन्	अकथयनाम्	अकथयन्
प्र०	अकथय	अकथयन्तम्	अकथयन्
प्र०	अकथयन्	अकथयन्त	अकथयन्तम्

अविप्यति लृट् ।

	प० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	अविप्यति	अविप्यन्तः	अविप्यन्ति
प्र०	अविप्यन्ति	अविप्यन्तः	अविप्यन्तः
प्र०	अविप्यन्ति	अविप्यन्तः	अविप्यन्तः

अथात्मनेपदिनः ।

भ्यादिगणौ ।

भाप् - बोधवा ।

वर्तमाने लट् ।

९० व०
प्र० भाषने
म० भाषये
इ० भाषे

दि० व०
भाषेने
भाषेये
भाषावहे
व० द०
भाषन्ते
भाषन्ते
भाषामहे

विध्यान्तेषु लोट् ।

प्र० भाषताम्
म० भाषाव
इ० भाषे

भाषेताम्
भाषेताम्
भाषावहे
भाषन्ताम्
भाषन्ताम्
भाषामहे

विधौ लिट् ।

प्र० भाषेत
म० भाषेयः
इ० भाषेय

भाषेयानाम्
भाषेयानाम्
भाषेयहि
भाषेयान्
भाषेयान्
भाषेयहि

अभाषन्तेभ्युने लङ् ।

प्र० अभाषन्
म० अभाषन्
इ० अभाषे

अभाषेताम्
अभाषेताम्
अभाषावहि
अभाषन्ताम्
अभाषन्ताम्
अभाषामहि

भविष्यति लट् ।

	पृ० व०	टि० व०	व० व०
पृ०	भाविष्यते	भाविष्येते	भाविष्यन्ते
म०	भाविष्यसे	भाविष्येथे	भाविष्यथे
इ०	भाविष्ये	भाविष्यावहे	भाविष्यामहे

शदादिगणी ।

शास्—वेडमा ।

वर्तमाने लट् ।

	पृ० व०	टि० व०	व० व०
पृ०	शास्ते	शास्यते	शास्यते
म०	शास्ये	शास्येथे	शास्येथे
इ०	शास्ये	शास्यवहे	शास्यमहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

पृ०	शास्ते	शास्यताम्	शास्यताम्
म०	शास्ये	शास्यताम्	शास्यताम्
इ०	शास्ये	शास्यताम्	शास्यताम्

विधौ । नञ् ।

पृ०	शास्ते	शास्तेताम्	शास्तेताम्
म०	शास्ते	शास्तेताम्	शास्तेताम्
इ०	शास्ते	शास्तेताम्	शास्तेताम्

शान्त्यन्तर्गतं लट् ।

पृ०	शास्ते	शास्तेताम्	शास्तेताम्
म०	शास्ते	शास्तेताम्	शास्तेताम्
इ०	शास्ते	शास्तेताम्	शास्तेताम्

अविप्यनि लृट् ।

प्र० व०
प्र० आमिप्यने
प्र० आमिप्यमे
व० आमिप्ये

टि० व०

आमिप्यने
आमिप्यमे
आमिप्यावहे

व० व०
आमिप्यने
आमिप्यमे
आमिप्यावहे

हादिगणी ।

दा ।

वर्त्तमाने लट् ।

प्र० व०
प्र० दाते
प्र० दाते
व० दाते

टि० व०

दाते
दाते
दाते

व० व०

दाते
दाते
दाते

विध्याधर्षेषु लृट् ।

प्र० ददातु
प्र० ददातु
व० ददातु

ददातु
ददातु
ददातु

ददातु
ददातु
ददातु

विधी विट् ।

प्र० ददीत
प्र० ददीत
व० ददीत

ददातु
ददीत
ददीत

ददातु
ददीत
ददीत

अनघनभूने लृट् ।

प्र० अदत्त
प्र० अदत्त
व० अदत्त

अदत्त
अदत्त
अदत्त

अदत्त
अदत्त
अदत्त

	प० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
म०	दास्यते	दास्येथे	दास्यन्ते
उ०	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

दिवादिगणी ।

मन्—समभना ।

कर्त्तमाने लट् ।

	प० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	मन्यते	मन्येते	मन्यन्ते
म०	मन्यते	मन्येथे	मन्यन्ते
उ०	मन्ये	मन्यावहे	मस्यामहे

विप्याद्यर्थेषु लोट् ।

	प० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	मन्यताम्	मन्येताम्	मन्यन्ताम्
म०	मन्यन्त	मन्येयाम्	मन्यन्वाम्
उ०	मन्ये	मन्यावहे	मस्यामहे

विधी लिङ् ।

	प० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	मन्येत	मन्येयाताम्	मन्येरन्
म०	मन्येयाः	मन्येयायाम्	मन्येय्वाम्
उ०	मन्येय	मन्येयहि	मन्येयहि

अनगतनभूते लृङ् ।

	प० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	अमन्यत	अमन्येताम्	अमन्यन्त
म०	अमन्यथाः	अमन्येयाम्	अमन्यन्वाम्
उ०	अमन्ये	अपन्यावहि	अमन्यामहि

अविप्यति लृट् ।

९० व०
प्र० मंगले
म० मंगले
उ० मंगले

द्वि० व०
मंगले
मंगले
मंगले

व० व०
मंगले
मंगले
मंगले

स्वादिगणी ।

वृ—पण्य करना ।

वर्तमाने कट् ।

९० व०
प्र० वृत्ते
म० वृत्ते
उ० वृत्ते

द्वि० व०
वृत्ताने
वृत्ताने
वृत्ताने

व० व०
वृत्ताने
वृत्ताने
वृत्ताने

वृत्ताने वृत्ताने

विभ्याद्यर्थेषु क्वाट् ।

प्र० वृत्तानाम्
म० वृत्तानाम्
उ० वृत्तानाम्

वृत्तानाम्
वृत्तानाम्
वृत्तानाम्

वृत्तानाम्
वृत्तानाम्
वृत्तानाम्

विधा निक् ।

प्र० वृत्तानाम्
म० वृत्तानाम्
उ० वृत्तानाम्

वृत्तानाम्
वृत्तानाम्
वृत्तानाम्

वृत्तानाम्
वृत्तानाम्
वृत्तानाम्

अनपुनभूते लृट् ।

प्र० अह्वानम्
म० अह्वानम्
उ० अह्वानम्

अह्वानम्
अह्वानम्
अह्वानम्

अह्वानम्
अह्वानम्
अह्वानम्

मविष्यति लृट् ।

प्र०	ए० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	वरिष्यते, वरीष्यते	वरिष्येते, वरीष्येते	वरिष्यन्ते, वरीष्यन्ते
म०	वरिष्यसे, वरीष्यसे	वरिष्येथे, वरीष्येथे	वरिष्यन्ते वरीष्यन्ते
व०	वरिष्ये, वरीष्ये	वरिष्यावहे वरीष्यावहे	वरिष्यामहे, वरीष्यामहे

तुदादिगणी ।

लृज्—लृजाना ।

वर्तमाने लृट् ।

प्र०	ए० व०	द्वि० व०	तृ० व०
प्र०	लृजते	लृज्येते	लृज्यन्ते
म०	लृजसे	लृज्येथे	लृज्यन्ते
व०	लृजे	लृजावहे	लृजामहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

प्र०	लृजनाम्	लृज्येताम्	लृज्यन्ताम्
म०	लृजन्म	लृज्येथाम्	लृज्यन्म
व०	लृजे	लृजावहे	लृजामहे

विधी निङ् ।

प्र०	लृजेत	लृजेथानाम्	लृजेत
म०	लृजेथाः	लृजेथाम्	लृजेथम्
व०	लृजेथ	लृजेथदि	लृजेथदि

अनघलनभूते लङ् ।

प्र०	अनघल	अनघलेताम्	अनघलन्त
म०	अनघलाः	अनघलेथाम्	अनघलन्म
व०	अनघले	अनघलेथदि	अनघलेथदि

भविष्यति लट् ।

ए० व०
म० लज्जिष्यते
म० लज्जिष्यसे
व० लज्जिष्ये

दि० व०
लज्जिष्येते
लज्जिष्येथे
लज्जिष्यावहे

व० व०
लज्जिष्यन्त
लज्जिष्यान्व
लज्जिष्यामहे

कथादिगणी ।

भुज्—भोजन करवा ।

बनमानं लट् ।

ए० व०
म० भुज्मं
म० भुज्से
व० भुज्मं

दि० व०
भुज्माने
भुज्माथे
भुज्मावहे

व० व०
भुज्जन्त
भुज्जन्थे
भुज्जन्महे

विष्वाद्यर्थेषु लोट् ।

म० भुज्जाम्
म० भुज्जन्व
व० भुज्जन्ते

भुज्जानाम्
भुज्जाथाम्
भुज्जावर्त

भुज्जानाम्
भुज्जन्वम्
भुज्जानमहे

विधी लिङ् ।

म० भुज्जीन
म० भुज्जाया
व० भुज्जीव

भुज्जीयानाम्
भुज्जीयाथाम्
भुज्जीवहि

भुज्जीयन्
भुज्जीयन्वम्
भुज्जीयमहि

कनकादिभूय लङ् ।

कभुज्जन्
कभुज्जन्वा
कभुज्जिज

कभुज्जानाम्
कभुज्जाथ
कभुज्जावहि

कभुज्जन्वम्
कभुज्जानमहि

भविष्यति सृष्ट् ।

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	भोक्ष्यते	भोक्ष्यते	भोक्ष्यन्ते
म०	भोक्ष्यसे	भोक्ष्यसे	भोक्ष्यस्ये
उ०	भोक्ष्ये	भोक्ष्याद्ये	भोक्ष्यामहे

तमादिगणी ।

ह—करमा ।

वर्तमाने सृष्ट् ।

	ए० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	कुर्वते	कुर्वन्ति	कुर्वन्ते
म०	कुर्वसे	कुर्वस्ये	कुर्वस्ये
उ०	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्वमहे

विभ्याद्यर्थेषु सृष्ट् ।

प्र०	कुर्वताम्	कुर्वताम्	कुर्वताम्
म०	कुर्वताम्	कुर्वताम्	कुर्वताम्
उ०	कुर्वते	कुर्वताद्ये	कुर्वतामहे

विभौ लिङ् ।

प्र०	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति
म०	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति
उ०	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति	कुर्वन्ति

अन्यतन्मूले सृष्ट् ।

प्र०	अकुर्वन्	अकुर्वन्ताम्	अकुर्वन्
म०	अकुर्वन्	अकुर्वन्ताम्	अकुर्वन्
उ०	अकुर्वन्	अकुर्वन्ति	अकुर्वन्ति

भविष्यति सूट् ।

ए० व०
प्र० कतिप्यने
म० कतिप्यमे
र० कतिप्ये

दि० व०

कतिप्येने

कतिप्येमे

कतिप्यामहे

व० व०

कतिप्यन्ने

कतिप्यामे

कतिप्यामहे

क्रयादिगणी ।

त्रिको—रेखना ।

वर्तमाने सूट् ।

ए० व०
प्र० त्रिकोणीने
म० त्रिकोणीमे
र० त्रिकोणी

दि० व०

त्रिकोणाने

त्रिकोणामे

त्रिकोणामहे

व० व०

त्रिकोणाने

त्रिकोणीमे

त्रिकोणीमहे

त्रिकोणार्थेषु सूट् ।

प्र० त्रिकोणीनाम्
म० त्रिकोणीण्यम्
र० त्रिकोणी

त्रिकोणानाम्

त्रिकोणीण्यम्

त्रिकोणीमहे

त्रिकोणानाम्

त्रिकोणीण्यम्

त्रिकोणीमहे

त्रिकोणी निष् ।

प्र० त्रिकोणीनाम्
म० त्रिकोणीण्यम्
र० त्रिकोणी

त्रिकोणीनाम्

त्रिकोणीण्यम्

त्रिकोणीमहे

त्रिकोणीनाम्

त्रिकोणीण्यम्

त्रिकोणीमहे

अनपठनमूने सूट् ।

प्र० अपठनीनाम्
म० अपठनीण्यम्
र० अपठनी

अपठनीनाम्

अपठनीण्यम्

अपठनीमहे

अपठनीनाम्

अपठनीण्यम्

अपठनीमहे

मविष्यति सूट् ।

	दृ० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	विश्लेष्यते	विश्लेष्येते	विश्लेष्यन्ते
म०	विश्लेष्यसे	विश्लेष्येथे	विश्लेष्यथ्वे
इ०	विश्लेष्ये	विश्लेष्यावहे	विश्लेष्यामहे

धुरादिगणौ ।

रुधे—संगिना ।

वर्तमानं लट् ।

	दृ० व०	दि० व०	व० व०
प्र०	अर्थयते	अर्थयेते	अर्थयन्ते
म०	अर्थयसे	अर्थयेथे	अर्थयथ्वे
इ०	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

विध्याद्यर्थे लोट् ।

	अर्थयताम्	अर्थयेताम्	अर्थयन्ताम्
प्र०	अर्थयताम्	अर्थयेताम्	अर्थयन्ताम्
म०	अर्थयताम्	अर्थयेताम्	अर्थयन्ताम्
इ०	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

विधी निङ् ।

प्र०	अर्थदेय	अर्थदेयताम्	अर्थदेय
म०	अर्थदेया.	अर्थदेयताम्	अर्थदेयम्
इ०	अर्थदेय	अर्थदेयि	अर्थदेयि

अनङ्गनभूत लङ् ।

प्र०	आयवय	आयवेवाम्	आयवेवम्
म०	आयवय	आयवेवाम्	आयवेवम्
इ०	आयव	आयवेवम्	आयवेवम्

(१०२)

मविष्यति श्रुत् ।

ए० ब०

प०

अर्थविषयमे

म०

अर्थविषयमे

१०

अर्थविषये

दि० ब०

अर्थविषयमे

अर्थविषयमे

अर्थविषयमे

ब० ब०

अर्थविषयमे

अर्थविषयमे

अर्थविषयमे

— — —

मविध्यति लुट् ।

	ए० व०	दि० व०	ब० व०
प्र०	विजेष्यते	विजेष्येते	विजेष्यन्ते
म०	विजेष्यसे	विजेष्येथे	विजेष्यन्थे
इ०	विजेष्ये	विजेष्यावहे	विजेष्यामहे

धुरादिगणी ।

८धे—मगिना ।

वर्तमानं लट् ।

	ए० व०	दि० व०	ब० व०
प्र०	अर्थयेते	अर्थयेते	अर्थयन्ते
म०	अर्थयसे	अर्थयेथे	अर्थयन्थे
इ०	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

विध्याद्यर्थे लोट् ।

	अर्थयताम्	अर्थयताम्	अर्थयताम्
प्र०	अर्थयताम्	अर्थयताम्	अर्थयताम्
म०	अर्थयताम्	अर्थयताम्	अर्थयताम्
इ०	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

तिथी विष् ।

	अर्थयताम्	अर्थयताम्	अर्थयताम्
प्र०	अर्थयताम्	अर्थयताम्	अर्थयताम्
म०	अर्थयताम्	अर्थयताम्	अर्थयताम्
इ०	अर्थये	अर्थयावहे	अर्थयामहे

अनङ्गनलृत् लङ् ।

	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्
प्र०	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्
म०	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्
इ०	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्	अनङ्गनलृत्

भविष्यति सूट् ।

५० व०

अर्थविषयत

अर्थविषयस

अर्थविषये

द्वि० व०

अर्थविषयेने

अर्थविषयेये

अर्थविषयावहे

५० व०

अर्थविषयमे

अर्थविषयमे

अर्थविषयामहे

— — —

मविष्यति लृट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्र०	विक्रेष्यते	विक्रेष्येते	विक्रेष्यन्ते
म०	विक्रेष्यसे	विक्रेष्येथे	विक्रेष्यथ्वे
उ०	विक्रेष्ये	विक्रेष्यावहे	विक्रेष्यामहे

चुरादिगणी ।

रुधे—मागना ।

वर्तमाने लट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्र०	रुधेयते	रुधेयेते	रुधेयन्ते
म०	रुधेयसे	रुधेयेथे	रुधेयथ्वे
उ०	रुधेये	रुधेयावहे	रुधेयामहे

विध्याद्यर्थेषु लोट् ।

	ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्र०	रुधेयताम्	रुधेयेताम्	रुधेयमान्
म०	रुधेयस्व	रुधेयेष्वाम्	रुधेयस्वम्
उ०	रुधेयै	रुधेयावहे	रुधेयामहे

विधी लिङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्र०	रुधेयेत्	रुधेयताम्	रुधेयेत्
म०	रुधेयेथाः	रुधेयेष्वाम्	रुधेयेत्
उ०	रुधेयेथ	रुधेयेवहि	रुधेयेत्

अन्यतनभूते लङ् ।

	ए० व०	द्वि० व०	स० व०
प्र०	रुधेयन्	रुधेयेताम्	रुधेयन्
म०	रुधेयेथाः	रुधेयेष्वाम्	रुधेयन्
उ०	रुधेयेथ	रुधेयेवहि	रुधेयामहे

अविष्यति श्रुट् ।

१० वः
अविष्यन्ते
अविष्यन्ते
अविष्यन्ते

द्विः वः
अविष्यन्ते
अविष्यन्ते
अविष्यन्ते

वः वः
अविष्यन्ते
अविष्यन्ते
अविष्यन्ते

— — —